

DEMERSURI DE VALORIFICARE A RESURSELOR NATURALE DIN CRIȘANA ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA ȘI ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA. MANUFACTURI DOMANIALE ȘI INIȚIATIVE ȚĂRĂNEȘTI

IOAN GOMAN*

DÉMARCHES DE VALORISATION DES RESSOURCES NATURELLES DE CRISANA
PENDANT LE XVIIIÈ-SIÈCLE ET LA PREMIÈRE MOITIÉ DU XIXÈ-SIÈCLE. MANUFACTURES
DOMANIALES ET INITIATIVES PAYSANNES

L'ouvrage ci-dessus a en vue une série d'activités économiques, en spéciale à un caractère manufacturier, par lesquelles sont mises en valeur, tant par les grands propriétaires de terre que par les paysans, les principales ressources naturelles du sol et du sous-sol de Crisana pendant le XVIII-è siècle et la première moitié du XIX-è. On a présenté à tour de rôle, en soulignant les principaux aspects de leur évolution, des objectifs industriels pour la réalisation du fer, du verre, de la bière, de la soie, du chiffon, des planches, de la chaux etc. qui vont fonctionner pendant cette période en Crisana.

Mots-clés: ressources naturelles, économie, manufactures, Crisana, le XVIII-è siècle et la première partie du XIX-è siècle.

În secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea dezvoltarea economică a societății va fi mult impulsionată de către autoritățile de stat. Extinderea dunăreană a Imperiului Habsburgic, ca urmare a cuceririlor teritoriale obținute la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea¹, dublată de accentuarea concurenței cu puterile vest-europene, mărește simțitor interesul monarhiei față de Europa de sud-est, care și devine de acum una dintre principalele direcții de expansiune economică și comercială a acesteia². Din dorința de a grăbi dezvoltarea și de a recupera decalajul față de puterile occidentale³, Curtea de la Viena

---

*Muzeul Țării Crișurilor, etnografie@mtariicrisurilor.ro

¹ Erich Zöllner, *Istoria Austriei*, vol. I, Editura Enciclopedică, București, 1997, p. 323-328; Jean Béren-ger, *Istoria Imperiului Habsburgilor (1273-1918)*, Editura Teora, București, 200, p. 265, 304

² Harald Heppner, *Austria și principatele dunărene (1774-1812)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2000, p. 21-23; Gheron Netta, *Expansiunea economică a Austriei și exploatările ei orientale*, Editura Cartea Românească, București, 1931, p. 12-14; Ioan Moga, *Politica economică austriacă și comerțul Transilvaniei în veacul XVIII*, în *Scrieri istorice 1926-1946*, Cluj, 1973 (ediție îngrijită de Mihail Dan și Aurel Răduțiu), p. 135; Gheron Netta, *Expansiunea economică austriacă și exploatările ei orientale*, București, 1931, p. 49

³ Pierre Chaunu, *Civilizația Europei în secolul luminilor*, vol. I, București, 1986, p. 275

va întreprinde ample măsuri de reformă care vor fi impuse, „de sus în jos”, cel mai adesea sub forma dirijismului de stat⁴, în mai toate sferele de activitate ale societății (politic, economic, social, educațional etc.).

Demersurile întreprinse de Curtea de Viena pentru a dezvolta economia imperiului pe măsura noului său statut politic vor cuprinde un spectru larg de măsuri, dintre care, pentru teritoriile recent înglobate - cum va fi și cazul Crișanei -, valorificarea resurselor naturale va ocupa un loc predominant. Un deziderat susținut din punct de vedere doctrinar prin măsuri de natură mercantilă (în special în prima parte a secolului al XVIII-lea) și fiziocrată a căror crez se reducea, în esență, la o valorificare cât mai intensă a resurselor naturale și transformarea lor în produse finite în vederea stimulării exporturilor și limitării importurilor. În acest fel, prin exploatarea și prelucrarea unor materii prime ale solului și subsolului (conform crezului mercantil), ori prin valorificarea intensivă a unor suprafețe cât mai mari de pământ (considerat de fiziocrați singurul creator de plus valoare)⁵, autoritățile statului vor încerca să pună în valoare potențialul natural al teritoriilor nou alipite și implicit să dea un nou impuls dezvoltării economice a imperiului. În viziunea Curții de la Viena, din rațiuni de strategie economică și politică (generate de spiritul refractar al nobilimii față de măsurile de modernizare ale statului austriac), provinciile recent cucerite urmau să fie surse de materie primă ieftină și de bușeu pentru produsele fabricate în provinciile ereditare⁶. Pierderea Sileziei, una dintre cele mai industrializate provincii ale monarhiei, va obliga autoritățile imperiale să tempereze politica protecționistă practică până atunci, încurajând valorificarea mult intensă, pentru a suplini neajunsurile, a potențialului existent în zonele nou cucerite (inclusiv în Transilvania care devine acum una dintre provinciile cu cele mai mari zăcămintele de resurse minerale din imperiu)⁷.

Deși politica economică promovată de autoritățile statului în Crișana va fi în linii mari cam aceeași cu cea practică la nivelul celorlalte provincii orientale ale imperiului (Crișana fiind înglobată în cea mai mare parte în tot acest timp în Ungaria), totuși, transpunerea în practică a măsurilor reformatoare inițiate de Curtea

⁴ Erich Zöllner, *op. cit.*, p. 342-343

⁵ Fernand Braudel, *Jocurile schimbului*, vol. II, Editura Meridiane, București, 1986, p. 232; Gheron Netta, *op. cit.*, p. 10; Sultana Sută-Selean, *Doctrine și curente în gândirea economică modernă și contemporană*, (ediția a II-a), Editura ALL, București, 1994, p. 63-70, 81-83; Tiberiu Brăilean, *O istorie a doctrinelor economice*, Institutul European, Iași, 1999, p. 41-49, 68-78; Barbu Ștefănescu, *Lumea rurală din Crișana între Ev mediu și modern*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 1998, p. 99-101; Ulrich Im Hof, *Europa Luminilor*, Editura Polirom, Iași, 2003, p. 146-147

⁶ Jean Bérenger, *op. cit.*, p. 239-240; Magyari Andrei, *Unele aspecte ale politicii economice a autorităților habsburgice din Transilvania*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, Historia, 1, Cluj-Napoca, 1981, p. 32; *Din Istoria Transilvaniei* (ediția a II-a), București, 1961, p. 237; Victor Jinga, *Probleme fundamentale ale Transilvaniei*, Brașov, 1995, p. 191; Ioan Moga, *op. cit.*, p. 135; Gheron Netta, *op. cit.*, p. 49

⁷ *Din Istoria Transilvaniei* (ediția a II-a), București, 1961, p. 236

de la Viena va fi, aici, una mult mai substanțială. Faptul că pe cei mai mulți dintre marii proprietari de pământ din Crișana îi vom regăsi, după evenimentele politice de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, din diverse motive (din loialitate, din recunoștință pentru recuperarea sau dobândirea de noi teritorii, din interes), printre apropiații autorităților austriece, vor deveni mult mai receptivi față de politica reformatoare inițiată de reprezentanții statului. Indiferent că ne referim la Biserica romano-catolică, care va ajunge în această perioadă să dețină aproape jumătate din satele comitatului Bihor (centrul și sudul acestuia), la contele Károlyi Sandor, un „apropiat” al austrieilor în timpul și după încheierea păcii de la Satu Mare din 1711, care va deține mari suprafețe de pământ în comitatul Sătmar, la ducele de Modena, a cărui întinse domenii acopereau o bună parte din sudul Crișanei sau la familia Csáky, cu proprietăți întinse în jumătatea nordică a acestei provincii, avem de-a face cu stăpâni de pământ a căror „măreție” se datora și Vienei, fapt pentru care aceștia devin mai obedienți față de Curte și totodată, ca semn de recunoștință, vectori ai răspândirii politicii imperiale în teritoriu. Nu întâmplător, pentru anumite perioade de timp, unii dintre aceștia vor face parte din aparatul „funcționăresc” al imperiului (contele Károlyi Sandor va ocupa funcția de comite al Sătmarului, iar episcopii romano-catolici, inclusiv cei din familia Csáky, o vor deține pe cea de comite al Bihorului), fapt pentru care multe din măsurile cu caracter reformist, inclusiv din domeniul social, care în alte locuri vor stârni opoziția unor stăpâni, aici vor fi aplicate încă de timpuriu (pe domeniul Episcopiei romano-catolice, prima reglementare a raporturilor urbariale, la îndemnul autorităților imperiale, va fi adoptată în 1751)⁸. Așa se face că, încă din primele decenii ale secolului al XVIII-lea, aceștia, alături de stat, devin principalii întreprinzători din regiune, căutând să pună în aplicare crezul mercantil al politicii imperiale, de valorificare a propriilor resurse naturale, înființând diverse manufacturi pe domeniile lor feudale.

Dintre activitățile economice din secolul al XVIII-lea și din prima jumătate a secolului al XIX-lea, atenția noastră se va îndrepta, cu precădere, asupra celor cu caracter manufacturier considerate a fi, pentru o lume în care căile de pătrundere a noului erau limitate, un model și instrument de „progres tehnic”⁹. Spre deosebire de producția individuală sau meșteșugărească, unde fiecare producător trebuia să aibă cunoștințe temeinice, manufactura, prin împărțirea în operații mai simple a procesului de producție, dădea posibilitatea folosirii, sub supraveghere, a unui personal lipsit de experiență și fără mari cunoștințe în domeniu. Axată pe un sistem de producție superior, care reunea în cadrul procesului tehnologic un număr mare de participanți care executau faze de lucru (distincte) ale aceluiași produs finit, manufactura contopea realizările „muncitorilor” în „produs social”. Practic activitatea manufacturieră transformă fazele de lucru dintr-o „succesiune în timp”, într-una „în

⁸ Gheorghe Gorun, *Reformismul austriac și violențele sociale din Europa Centrală 1750-1800*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1998, p. 103-104

⁹ Fernand Braudel, *Jocurile ...*, vol. I, p. 406

spațiu”, grăbind în acest mod, considerabil procesul de producție¹⁰. Activitatea în cadrul unei asemenea unități productive era coordonată de unul sau mai mulți meșteri (adesea aduși din străinătate) care executau și operațiile tehnice mai complicate, în timp ce pentru muncile mai puțin pretențioase sau auxiliare, se folosea chiar munca necalificată a localnicilor, prestată adesea în cadrul obligațiilor feudale.

Dezvoltarea industriei manufacturiere din Crișana va fi mult impulsionată de condițiile fizico-geografice și demografice din această regiune. Existența unor terenuri cu importante și variate resurse naturale (minereu de fier, minereu de cupru, lemn, marmură etc.), dar mai puțin prielnice agriculturii și bine populate (cazul domeniului Beiușului al Episcopiei romano-catolice de Oradea) îndeamnă de timpuriu stăpânii de pământ să se orienteze spre acțiuni economice menite a valorifica potențialul natural de care dispun, folosind în acest scop, ca mână de lucru, munca iobagilor datorată în cadrul obligațiilor feudale. Nu întâmplător o dată cu desființarea privilegiilor feudale, la mijlocul secolului al XIX-lea, când stăpânul nu se mai putea folosi de munca gratuită a supușilor, multe din aceste întreprinderi industriale (manufacturi de fier, manufacturi de sticlă, mori de scânduri) pierzându-și din rentabilitate, vor fi cel mai adesea arendate. O dovadă a faptului că multe din aceste întreprinderi ale stăpânului de pământ erau menite a pune în valoare și munca supușilor, pentru reducerea costurilor de producție (în special la procurarea și transportul materiilor prime) ar fi dată și de faptul că obiectivele care solicitau mai puțină forță de muncă, pentru funcționarea sau pentru aprovizionarea cu materii prime, vor fi arendate, în mod constant, încă de timpuriu (cazul manufacturilor de bere). În timp ce restul obiectivelor industriale, care necesitau un volum ridicat de muncă și care putea fi asigurat cu ușurință din munca gratuită datorată de supuși, vor rămâne, din considerente de „rentabilitate” economică, preponderent în administrarea stăpânului de pământ până la destrămarea relațiilor feudale.

Dintre întreprinderile industriale care vor funcționa în această perioadă în Crișana o importanță aparte au avut-o manufacturile de prelucrare a *metalelor feroase și neferoase*. O activitate care, de altfel, în zona noastră are o tradiție îndepărtată. În secolul al XVI-lea, numai pe domeniul Beiușului funcționau trei stabilimente cu caracter manufacturier, una de prelucrare a fierului (*fodina feerea*) în Boiu (azi sat contopit cu Vașcăul) și două de prelucrare a cuprului (în Poiana - *fodina cupri* și Băița - *minor fodina cupri*)¹¹. Pentru confecționarea uneltelor din fier mai erau recunoscute în zonă satele Vașcău, Gurani¹², Măgura și Chișcău (unde se făceau lănci și sulite ungurești - „*hastas se cuspides ungaricas*”). În zona Munților Bihorului cele

¹⁰ Ștefan Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea*, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1954, p. 225

¹¹ David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol II, București, 1968 (în continuare, David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea...*), p. 855-857

¹² Nicolae Țuca, *Vașcăul-comună-orăș-ținut. Monografie*, Editura Brevis, Oradea, 2000, p. 179

mai importante zăcămintele de minereu de fier (limonit) se aflau în hotarul satelor Gurani, Pietroasa, Chișcău, Sighiștel și Băița, unde se dezvoltă o metalurgie locală. O perioadă de timp, conform tradiției orale, minereul de fier se extrăgea din „Baia Turcului” și se prelucra la Chișcău care, pe la începutul secolului al XVII-lea, devine un important centru meșteșugăresc de fierărit¹³. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, o topitorie de fier va funcționa pentru o anumită perioadă de timp și la Budureasa, care însă își încetează activitatea, se pare, în jurul anului 1680¹⁴. Ca urmare a evenimentelor din perioada următoare (războaiele austro-turcești, răscoala curuților), activitatea manufacturieră din regiune va avea mult de suferit. Vechile stabilimente, funcționând adesea cu intermitențe, își vor diminua considerabil producția. Dar și așa, produsele realizate aici în această perioadă, vor ajunge datorită calității, să fie cunoscute, sub numele generic de „Belényesivas” („fier de Beiuș”), până în zone îndepărtate¹⁵.

După instaurarea dominației habsburgice, o dată ce exploatarea resurselor naturale devine parte integrantă a politicii mercantile promovate de autoritățile de stat în teritoriile nou cucerite, numărul obiectivelor industriale din Crișana crește în mod simțitor.

Încă din primii ani ai secolului al XVIII-lea, pentru valorificarea **zăcămintelor de minereu de fier** (un limonit de foarte bună calitate) din zona Munților Codru Moma Episcopia romano-catolică din Oradea va înființa o puternică manufactură de prelucrare a fierului la *Vaşcău*. De departe cel mai important centru metalurgic al Bihorului care va funcționa în această perioadă, valorificând zăcămintele de minereu de fier aflate în hotarul satelor de pe versantul nord-estic al acestui masiv muntos (Cristior, Poiana, Seghiște, Vașcău, Câmp, Colești, Izbuc, Călugări etc.)¹⁶. Manufactura va funcționa neîntrerupt de la începutul secolului al XVIII-lea și până la începutul secolului al XX-lea, fiind administrată în cea mai mare parte a timpului direct de proprietarul acesteia (Episcopia romano-catolică din Oradea). Doar din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, o dată cu desființarea relațiilor feudale, de când stăpânul nu mai putea beneficia de munca gratuită a supușilor, folosită

¹³ Se acreditează chiar ideea că numele localității ar proveni de la cuptoarele de topit minereul („coh” – cuptor) folosite în această perioadă, mult mai mici decât cele ce se vor ridica ulterior la Vașcău. Valer Butură, *Contribuții la studiul fierăritului din Munții Apuseni*, în *Apulum*, X, Alba Iulia, 1972, p. 584; 589-590

¹⁴ Borovszky Samu, *Bihar vármegye és Nagyvárad (Comitatul Bihor și Oradea)*, Budapesta, 1901, p. 61

¹⁵ Kós Károly, *Fierăritul din Trascău (Rimetea)*, în *Studii de etnografie*, Editura Kriterion, București, 1999, p. 145

¹⁶ Ana Ilea, Ioan Popovici, *Fierăria de la Vașcău în prima parte a secolului al XVIII-lea*, în *Crisia*, III, Oradea, 1973, p. 199-217; Ana Ilea, *Fierăria de la Vașcău în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, nr. IX, Cluj-Napoca, 1977 (în continuare Ana Ilea, *Fierăria de la Vașcău în a doua jumătate...*), p. 109-125; Ioan Popovici, *Manufacturile de fier de la Pocioveliste și Drăgănești din comitatul Bihor (1738-1753)*, în *Biharea*, IV, 1976, Oradea, 1977, p. 78-112; Nicolae Țucria, *op. cit.*, p. 178

mai ales la procurarea și transportul materiilor prime (minereu de fier, cărbuni), rentabilitatea acestora scăzând, Episcopia va prefera să o arendeze, cel mai adesea, unor întreprinzători privați din zonă.

În tot acest timp diversificarea producției și raportarea acestora la cerințele pieței va fi o preocupare constantă a stăpânului de pământ. În cea mai mare parte a secolului al XVIII-lea, conform actelor de evidență ale manufacturii, se vor produce doar 3 tipuri de produse din fier (bare groase, bare subțiri și brăzdare de plug), pentru ca mai apoi, pe măsură ce cererea devine mai pretențioasă, numărul acestora să crească, ajungând în 1768 la patru sortimente (fier obișnuit, fier subțire, brăzdare de plug și fier „extraordinar” sau prelucrat)¹⁷, iar la mijlocul secolului al XIX-lea, când nevoile cresc și concurența se mărește, să se obțină nu mai puțin de 11 sortimente (fier brut, fier în bare groase, fier în bare subțiri, brăzdare de plug, fier de cercuri, oțel – produs din 1829, fier prelucrat, fier semiprelucrat, fier turnat de categoria I, fier turnat de categoria II și fier turnat de categoria III)¹⁸.

Exploatarea intensă a resurselor de minereu de fier în zonă o sugerează și geomorfologia locului, care păstrează încă urmele unui minerit de suprafață realizat de localnici în zona platoului străbătut de drumul ce duce de la Moneasa la Vașcău (la circa 700 de metri altitudine) care părea a fi, după o mărturie de la mijlocul secolului trecut, un „cimitir împânzit cu morminte”¹⁹.

Pentru valorificarea zăcămintelor de minereu de pe celălalt versant, sud-vestic, al Munților Codru Moma, asemenea întreprinderi înființează inițial statul (în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea), ca ulterior acestea să fie preluate și administrate de întreprinzători particulari (majoritatea fiind și proprietarii unor domenii, în general foști comercianți, care își vor cumpăra domeniile, mai ales, în perioada războaielor napoleoniene²⁰). Așa se face că, după ce în 1776 exploatarea de fier de la Moneasa (locul cu cele mai bogate zăcămintele) și Dezna Veche erau deținute de tezaurariatul austriac, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea acestea ajung în posesia unor familii nobiliare: cea de la Moneasa în a familiei Névery (care stăpânea și domeniul Pil-Vârșand), iar cea de la Dezna Veche în a familiei Török, care vor întreprinde mai multe lucrări de investiții, pentru ca spre mijlocul secolului al XIX-lea ambele să fie cumpărate de contele Waldstein, care va face mai multe investiții pentru a le mări productivitatea (în 1855, de pildă, construiește la Moneasa un furnal nou, în care se putea produce anual fier în valoare de 40-45 de mii de florini - circa 1300000 de

¹⁷ Ana Ilea, Ioan Popovici, *op. cit.*, p. 208; Ana Ilea, *Fierăria de la Vașcău în a doua jumătate...*, p. 120

¹⁸ Arhivele Naționale ale României – Direcția Județeană Bihor, *Fond Episcopia romano-catolică din Oradea, Acte economice*, inv. 246 (în continuare AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*), d. 1960, f. 758

¹⁹ Valer Butură, *op. cit.*, p. 584, 590

²⁰ Géza Kovách, *Stăpânirea habsburgică și destrămarea feudalismului*, în *Aradul – permanență în istoria patriei*, Arad, 1978, p. 164, 174-175

kilograme). O exploatare veche va fi și cea de la *Ravna* (azi Rănușa, sat în comuna Dezna, jud. Arad) unde deținea, încă din 1776, o topitorie și familia Jósa, dar care după ce funcționează o bună perioadă de timp, probabil datorită unui minereu cu un conținut scăzut de fier, din 1819 își întrerupe activitatea.

Dintre exploatările mai noi care apar în această perioadă, cele mai renumite vor fi cele de la *Reștirata* și *Zugău* (cunoscute și sub numele de Dezna Nouă), deținute în 1789 de Fischer Ferencz (topitoriile fiind construite la est de Dezna, pe versantul sud-vestic al Munților Codru-Moma, în apropierea locului de exploatare a minereului). La *Reștirata*, la începutul secolului al XIX-lea, o fierărie va construi și un anume Bozoky din Kecskemét – Ungaria (de unde și toponimul „Dâmbul Bozocului” prezent în zonă), dar ulterior atât topitoriile de aici cât și cea de la *Zugău* vor ajunge în proprietatea familiei Török, care le deține până spre mijlocul secolului, când sunt cumpărate, la fel ca și celelalte, de contele Waldstein (în 1849, la *Reștirata* acesta ridicând cel mai înalt furnal din zonă)²¹. Atât exploatarea de la *Reștirata*, cât și cea de la *Zugău*, datorită intenselor activități desfășurate aici, la mijlocul secolului al XIX-lea vor deveni așezări permanente²².

O exploatare de acest fel va funcționa în această zonă și la *Zimbru*, înființată se pare de un anume Bogdanovics David (negustor din Arad care deținea satele Zimbru și Brusturi), care în 1821 producea 18 măști de fier (cu toate că demersuri întreprinde și mai devreme²³), pentru ca la mijlocul secolului al XIX-lea, Bogdanovics Sandor (care stăpânea acum topitoria) construiește un nou furnal, la fel ca cele ridicate de contele Waldstein în această zonă. O inițiativă de acest fel va avea și Rosthorn Josef, administratorul topitoriei de la Dezna a familiei Török, care în 1846 încearcă și el să ridice un astfel de furnal la *Reștirata de Sus*²⁴.

Spre mijlocul secolului al XIX-lea, pentru a pune în valoare cantitățile mari de fier care se produceau la topitoriile din zonă, groful Königsegg Janos va construi, în 1840, un atelier de prelucrare a fierului la *Sebiș*²⁵, unde în a doua jumătate a acestui secol se va prelucra fonta topită în furnalele de la Moneasa, *Reștirata* și *Zimbru*, aflate

²¹ Marki Sándor, *Aradvármegye és Arad szabad király város törtéte*, Arad, 1895, p. 848-851; 861-862; Géza Kovách, *op. cit.*, p. 167, 178; *A déznai vasgyár Arad vármegyében* (*Fierăria de la Dezna din comitatul Arad*), în *Hetilap*, nr. 169, 1847, p. 1037-1039

²² În 1851, la *Reștirata* trăiau 10 catolici și 102 ortodocși, iar la *Zugău* 26 de catolici, 225 de ortodocși și 18 evanghelici. Dacă așezarea de la *Reștirata* a dispărut între timp, cea de la *Zugău* se păstrează până-n zilele noastre ca și un cătun al comunei Dezna. Fényes Elek, *Magyarország geographiai szótára* (*Dictionarul geografic al localităților din Ungaria*), Pesta, 1851, vol. III, p. 288 (*Reștirata*); vol. IV, p. 342 (*Zugău*)

²³ Se pare că demersurile debutează ceva mai devreme, deoarece în 1817 reprezentanții domeniului din Vașcău al Episcopiei romano-catolice din Oradea reclamau faptul că Bogdanovici David (negustor din Arad care deținea satele Zimbru și Brusturi) vrea să construiască o topitorie pe valea Ponorașului, unde va între Zimbru și Călugări, care din câte știu ei aparținea de domeniul episcopal. AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, rola 639, d. 3740, f. 257

²⁴ *A déznai vasgyár...*, p. 1037-1037; Marki Sándor, *op. cit.*, p. 848-851; 861-862

²⁵ Marki Sándor, *op. cit.*, p. 860-862

în proprietatea lui Ernest Waldstein, precum și a celui din Vașcău, aflat în proprietatea Episcopiei romano-catolice din Oradea, dar luat „în antrepriză” de acesta²⁶.

Pentru exploatarea zăcămintelor de fier din zona Munților Bihor, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea Episcopia romano-catolică va mai înființa o asemenea manufactură, dar cu două puncte de lucru, la *Pocioveliște și Drăgănești*. Pe valea Nimăieștilor, la Pocioveliște, va fi construită începând din 1738 – intrând în producție din 1740 - o topitorie de fier, care va funcționa până în 1750 când va fi desființată (în locul ei construindu-se în 1753 un joagăr), iar la Drăgănești, pe valea Pietroasei, un atelier de prelucrare a fierului - unde primele probe de producție vor avea loc în 1741. În momentul când se va pune problema desființării topitoriei de la Pocioveliște, episcopia va încerca să păstreze continuitatea procesului, construind un cuptor de redus minereul la Drăgănești (1750-1751), dar cu toate eforturile depuse, după trei ani de funcționare, în 1753, manufactura își va încheia definitiv activitatea²⁷.

Mai târziu, la mijlocul secolului al XIX-lea, tot în această zonă, un alt stăpân de pământ, Episcopia greco-catolică din Oradea, va înființa o *manufactură de prelucrare a fierului* (în documente apare chiar cu apelativul de fabrică) la *Pietroasa* (pentru valorificarea zăcămintelor de minereu de fier din zona străbătută de afluenții Crișului Pietros). Primele indicii despre funcționarea acesteia le avem din 1843, când, în registrele de evidență a provizoratului Beiuș, partea cuvenită stăpânului din producția realizată se ridică la suma de 10 forinți (deținută probabil în participațiune)²⁸. Încă de la înființare, se pare că episcopia nu va deține decât o parte din valoarea manufacturii, constituirea acesteia fiind bazată în principal pe aportul capitalului privat (în 1848 punându-se chiar problema transformării acesteia în societate pe acțiuni)²⁹. Fără a cunoaște mai multe detalii despre modul de organizare și funcționare a manufacturii, cert este că aceasta funcționează și în perioada următoare, la conducerea și administrarea acesteia fiind menționate de-a lungul timpului mai multe persoane (un anume Kiszler Janos în 1847, o perioadă de timp de succesori unui anume Golbany, iar din 1866 să fie dobândită prin „execuție judecătorească” de episcopul Josef Papp Silágyi³⁰, care o va vinde, conform contractului din 29 iulie în 1871, pentru 25000 de

²⁶ În 1867 producția de fontă obținută de contele Waldstein era de 13450 de quintale, iar uzina siderurgică a acestuia de la Sebiș era singura care avea în dotare două mașini cu aburi de 33 de cai putere. Ludovic Vajda, *Dezvoltarea extracției minereului de fier și a siderurgiei în Transilvania 1848-1867*, în *Acta Musei Napocensis*, II, 1965 (în continuare Ludovic Vajda, *Dezvoltarea...*), p. 509-510; Idem, *Industria minieră și metalurgică din Transilvania în perioada de avânt capitalist 1867-1873*, în *Acta Musei Napocensis*, XVII, 1980 (în continuare Ludovic Vajda, *Industria...*), p. 288

²⁷ Ioan Popovici, *op. cit.*, p. 78-112

²⁸ Arhivele Naționale ale României – Direcția Județeană Bihor, *Fond Episcopia greco-catolică Oradea*, inv. 881 (în continuare AN-DJBh, *Fond Episcopia greco-catolică...*), rola 881, d. 470, f. 135

²⁹ *Petrószai vasgyár Biharban (Fierăria de la Pietroasa din Bihor)*, în *Hetilap*, nr. 167, 1847, p. 1005-1007

³⁰ Ludovic Vajda, *Dezvoltarea...*, p. 509-510; Idem, *Industria...*, p. 288

forinți lui Haas Samuel, Kuffler David și Kapperk Sandor³¹). Încercări de exploatare a minereului de fier vor avea loc și în nord-estul Crișanei, pe domeniul familiei Weselényi din Jibou, la *Dioșod*, la începutul secolului al XIX-lea³².

Printre resursele subsolului valorificate în zonă se vor afla și *minereurile neferoase* (în special cuprifere), a căror exploatare va fi inițiată, în principal, de autoritățile de stat. În sudul Crișanei, în bazinul Crișului Alb, la *poalele Munților Zarandului*, încă de timpuriu, întreprinderi de acest fel apar consemnate la *Nadăș*³³ (a căror urme sunt vizibile și astăzi³⁴), unde funcționa, încă în 1711, o mină de cupru, urmate apoi de cele de la *Chisindia* și *Pleşcuța* (ultima la poalele Munților Codru-Moma); în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea o exploatare mai importantă va fi la *Roșia*³⁵ - jud. Arad (unde în deceniul opt, cuprul se extrăgea din trei mine), care va continua și în perioada următoare, la mijlocul secolului al XIX-lea, când mina era deținută de Szálberg György, se mai scoteau anual de aici încă 800 de măji de minereu care se prelucra la Băița³⁶. Exploatarea minereurilor neferoase va începe în prima parte a secolului al XIX-lea la *Arăneag* (unde la mijlocul secolului se înființează o societate pe acțiuni) și la *Dud* (unde exploatările debutează în 1812, dar se vor intensifica în a doua jumătate a secolului al XIX-lea)³⁷.

În bazinul superior al Crișului Negru, în *zona Vașcăului*, vechea exploatare de aramă de la *Băița*, amintită alături de cea de la Poiana încă în anul 1600, când se afla în proprietatea Episcopiei romano-catolice din Oradea (deservită de 6 localități), ajunge ulterior împreună cu satele din jur (după desființarea episcopiei) în posesia principilor Transilvaniei, ca apoi să cadă sub stăpânire turcească³⁸. O dată cu instaurarea puterii habsburgice, de când reintră în posesia Episcopiei romano-catolice, după ce o perioadă își încetează activitatea, topitoria va funcționa din nou la mijlocul secolului al XVIII-lea (se pare că în 1751), când ajunge în posesia statului. În perioada următoare manufactura se dezvoltă treptat. Numărul punctelor de extragere a minereurilor și producția au fost mereu în creștere. Între 1755-1791, valoarea producției înregistrate se ridică la de 380350 de florini și 11 creștari, ca mai apoi, între 1815-1860, să ajungă la 2 milioane de florini. La mijlocul secolului al

³¹ AN-DJBh, *Fond Episcopia greco-catolică...*, rola 882, dosar 453, f. 239

³² Petri Mór, *Szilágy vármegye monographiája (Monografia comitatului Sălaj)*, vol. I, Budapesta, 1901, p. 120-121

³³ Marki Sándor, *op. cit.*, p. 849-851; Géza Kovách, *op. cit.*, p. 167

³⁴ Conform unor mărturii urmele unor asemenea mine sau „băi” sunt vizibile încă în Valea Slatina, Valea Chilodiei și Valea Valcuța. http://www.virtualarad.net/county/Nadas/virtual_nadas_home.htm

³⁵ Marki Sándor, *op. cit.*, p. 849-851; Géza Kovách, *op. cit.*, p. 167

³⁶ Fényes Elek, *op. cit.*, vol. III, p. 299

³⁷ Marki Sándor, *op. cit.*, p. 849-851; Géza Kovách, *op. cit.*, p. 167

³⁸ David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea...*, vol. II, p. 851; Idem, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, vol. I, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1986, p. 557, 580

XIX-lea, în 1840, își desfășurau activitatea la Băița 227 de muncitori și 25 de cărași. O dată cu dezvoltarea industriei metalurgice și a oțelurilor speciale, din 1840, începe să se exploateze de aici și bismut, iar spre mijlocul secolului al XX-lea, uraniu³⁹.

Încercări de exploatare a zăcămintelor de *minereuri neferoase* au loc și în nord-estul Crișanei, pe domeniul familiei Weselényi de la Jibou, unde spre mijlocul secolului al XIX-lea, aurul se exploata la *Noșig* (în 1830), argintul la *Stârciu*, iar cuprul la *Halmășd* (în 1840)⁴⁰.

În atenția stăpânilor de pământ, treptat, vor intra și alte resurse ale subsolului cu potențial economic. Pe domeniul Capitlului Episcopiei romano-catolice din Oradea, în prima parte a secolului al XIX-lea funcționa o *hută de salpetru* (*salis nitri*) la *Mikepércs* (azi în Ungaria), pentru nevoile căreia, în 1812, se cereau 200 de stânjeni de lemne⁴¹, în 1826 se produceau aici 494,57 măji de salpetru, pentru ca în 1843 producția obținută aici să fie vândută „administrației” regale din Debrețin cu 40 de creițari centenarul⁴².

Nu vor fi neglijate în tot acest timp, deși cel mai adesea nu vor fi exploatate în regie proprie, nici *zăcămintele de piatră* din cadrul domeniilor. Pe cel al Episcopiei romano-catolice din Oradea *carriere de piatră* vor apare menționate frecvent la *Bicăcel* (care în perioada 1807-1863 va fi arendată mai multor persoane - în principal pietrari - din Oradea și Bicăcel) și *Râpa* (arendată mai multor localnici, începând cu 1840 și până în 1863, cu sume ce variază între 5 și 20 de forinți pe an)⁴³, iar pe domeniul Capitlului Episcopiei romano-catolice din Oradea o asemenea carieră funcționa, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, la *Forosig*, arendată și ea cel mai adesea anumitor persoane (în 1796, unui anume Antonius Sillinger, iar în 1843, probabil unui localnic pentru 30 de florini valută vieneză)⁴⁴.

Spre mijlocul secolului al XIX-lea în atenția stăpânilor de pământ vor intra chiar și unele resurse naturale mai rar întâlnite, cum sunt *șisturile bituminoase* exploatate de Huszár Karoly și Lajos la *Brusturi* (din arendarea cărora, la mijlocul secolului al XIX-lea, aceștia încasau 3000 de vonași forinți)⁴⁵.

Nu lipsite de interes pentru stăpânii de pământ vor fi și celelalte resurse naturale ale domeniului care se pretau a fi valorificate industrial într-o formă sau alta. Va fi

³⁹ Fényes Elek, *op. cit.*, vol. III, p. 290; Nicolae Țucra, *op. cit.*, p. 575, 579-581

⁴⁰ Petri Mór, *op. cit.*, p. 120-121

⁴¹ Arhivele Naționale ale României – Direcția Județeană Bihor, *Fond Capitlul Episcopiei romano-catolice din Oradea (în continuare, AN-DJBh, Fond Capitlul...)*, *Actele ședințelor economice*, inv. 291, rola 267, fascicolul III, nr. 56, f. 2

⁴² *Ibidem*, rola 557, registrul XXVIII, f. 9, 44; rola 372, fascicolul VI, nr. 1134, f. 2

⁴³ Idem, *Fond Episcopia romano-catolică...*, rola 348, d. 3286, f. 5-38

⁴⁴ Idem, *Fond Capitlul...*, *Actele ședințelor economice*, rola 545, registrul I, f. 83; rola 372, fascicolul VI, nr. 1134, f. 4

⁴⁵ Fényes Elek, *op. cit.*, vol. IV, p. 190 (Brusturi); AN-DJBh, *Fond Prefectura...*, inv. 41, rola 89, d. 648, f. 156

cazul bogatelor **zăcămintele de marmură** din zona Vașcăului (Câmp, Vașcău, Sohodol, Călugări, Colești, Briheni, Băița⁴⁶), pe domeniul Episcopiei romano-catolice, a căror exploatare va începe din inițiativa episcopului Miklós Csáky⁴⁷, cunoscând o mare amploare mai târziu, precum și a **depozitelor calcareoase** din zona Munților Codru-Moma și Munții Pădurea Craiului folosite ca materie primă pentru *arderea varului* (pe domeniul Episcopiei romano-catolice la Haieu, Betfia, Cărpinet, Sohodol, Fânațe și Săldăbagiu Mic, iar pe cel al Capitlului Episcopiei romano-catolice din Oradea la Chieriu, Sânttelec, Felcheriu, Josani, Gălășeni, Măgești, Dobricionești și Vadu Crișului)⁴⁸.

Numeroase vor fi și demersurile de valorificare a **depozitelor de argilă** din zonă în vederea producerii de *cărămizi și țigle*. Multe din aceste obiective (cărămidării) erau mai degrabă doar simple cuptoare de ars cărămida care, pentru a ușura munca, dat fiind și volumul mare de materiale ce trebuiau transportate, deseori se ridicau în apropierea obiectivelor ce trebuiau construite. Pe domeniul Episcopiei romano-catolice din Oradea sunt amintite în documente, în perioada la care facem referire, numai puțin de 18 locuri de realizare a cărămizilor și țiglelor (Velența, Olosig, Episcopia Bihor, Seleuș, Sântimreu, Biharea, Cetariu, Bărând – azi în Ungaria, Sănnicolau, Nojorid, Holod, Beiuș, Vașcău, Băița, Beliu, Ucuriș, Tinca, Belfir⁴⁹). Numărul mare al locurilor în care se produceau cărămizi va fi determinat mai întâi de nevoile mari ale domeniului, din moment ce numai pentru construcția palatului episcopal (baroc) se foloseau 945000 de cărămizi în 1765 și 711000 de cărămizi în 1768⁵⁰. Pe domeniul Capitlului asemenea cărămidării vor funcționa în această

⁴⁶ Bunyitay Vincze, *A váradi püspökség története - A váradi püspökök – a származásuk és az újjáalapítás korában (1566-1780)*, Debrecen, 1935, p. 255; Nicolae Țucra, *op. cit.*, p. 201

⁴⁷ Prima mină de marmură va fi deschisă din inițiativa acestuia, scop pentru care și aduce 4 meșteri din străinătate pentru prelucrarea acesteia. Bunyitay Vincze, *op. cit.*, p. 255; Borovszky Samu, *op. cit.*, p. 26

⁴⁸ AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 30, f. 220-237; d. 44, f. 31; d. 1582, f. 149; rola 605, d. 3633, f. 24; d. 3634, f. 25; rola 648, d. 3791, f. 157, 201, 212, 224; rola 649, d. 3792, f. 197, 224; Idem, *Fond Capitlul...*, *Acta antiqua*, inv. 281, rola 103, fascicolul XXXIII, nr. II, f. 22, 123; fascicolul XXXIII, nr. III, f. 9; rola 120, fascicolul XXXIII, nr. 5, f. 23; *Ibidem*, *Actele ședințelor economice*, rola 545, registrul I, f. 115, 121; rola 557, registrul XXVII, f. 58; rola 370, fascicolul II, nr. 399, f. 9; Veronica Covaci, *Informații documentare despre vărăritul din Bihor în secolele XVIII și XIX*, în *Biharea*, VII-VIII, Oradea, 1980, p. 58-74; Ioan Goman, *Meșteșugul vărăritului în sate din Depresiunea Beiușului (secolul al XVIII-lea, începutul secolului al XX-lea)*, în *Biharea*, XXVIII-XXX, 2001-2003, Oradea, 2006, (în continuare Ioan Goman, *Meșteșugul vărăritului...*), p. 54-57

⁴⁹ AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 1645, f. 3; d. 1668, f. 4; d. 1869, f. 61; d. 1928, f. 10-12; d. 2050, f. 25; rola 648, d. 3791, f. 3, 14, 20, 28, 105, 123, 140, 176; rola 649, d. 3792, f. 109, 166; d. 3793, f. 64;

⁵⁰ Bunyitay Vincze, *op. cit.*, p. 338; Emödi János, *Istoria cărămizii în Bihor*, în *Crisia*, XXXIV, Oradea, 2004 (în continuare, Emödi János, *Istoria cărămizii...*), p. 135; Idem, *Cărămizi din Bihor*, în *Crisia*, XXXIX, Oradea, 2009, p. 93

perioadă la Gurbediu (în Prepozitura Mare), Lupoia, în prediul Össi (în 1825), în prediul Iklod (în 1826), la Sălacea, la Tarcea etc.⁵¹.

O altă formă de punere în valoare a resurselor naturale din Crișana va fi cea de **realizare a sticlei** în cadrul unor manufacturi de profil. Larga răspândire a pădurilor și a depozitelor de nisip cuarțos din Crișana va face ca producerea sticlei, sau a unor materii prime implicate în procesul de producere a acesteia (cazul potasei), să devină una dintre activitățile industriale cel mai mult practică în cadrul economiei domeniile. Datorită faptului că erau mari consumatoare de lemne, *hutele de sticlă* (glăjăriile) și de potasă vor fi construite în principal pe domeniile feudale care dețineau întinse suprafețe de păduri.

Cea mai importantă manufactură de acest fel din Crișana în această perioadă, prin prisma producției și a perioadei de funcționare, va fi cea a Episcopiei romano-catolice din Oradea construită pentru a pune în valoare resursele de pe domeniul acesteia din zona Beliu. Manufactura are o istorie interesantă. Conform unor mărturii documentare, inițial se pare că aceasta a fost construită la *Beliu*, în 1727, de unde va fi mutată apoi⁵², în 1739, la Groșeni. În noua locație, dintre localitățile *Groșeni* și *Hășmaș* - fapt pentru care apare menționată că aparține atât de una cât și de alta (totuși mai frecvent de Hășmaș) - la mai puțin de zece ani de când a început producția va fi incendiată. Reconstructă în 1751 în același loc, va fi mutată din nou din considerente de strategie economică, în jurul anilor 1780-1783 la *Beliu* pentru a fi mai aproape de sursele de materii prime și de drumul de acces spre piețele de desfacere. Manufactura va funcționa în această locație, producând o gamă variată de produse, până în primele decenii ale secolului al XIX-lea⁵³.

Una dintre cele mai vechi manufacturi de sticlă din Crișana va fi și cea de la *Solduba*, jud. Satu-Mare (și nu Săldăbagiu, cum greșit a fost identificată până acum⁵⁴) construită de contele Károlyi Sándor, în 1722, pe domeniul său de la Ardud (din nord-estul Crișanei). Manufactura funcționează până în 1747, când, datorită

⁵¹ AN-DJBh, *Fond Capitulul...*, *Acta miscellanea*, inv. 241, rola 230, d. 155, f. 17-20, 70; *Ibidem*, *Actele ședințelor economice*, rola 545, registrul I, f. 84, 258; rola 557, registrul XXVII, 267, 336; rola 372, fascicolul V, nr. 967, f. 5

⁵² Despre această perioadă de funcționare a hutei nu se știu prea multe date. Se pare că era bine dezvoltată, din moment ce se spune că producea o „sticlă cizelată și concavă, de toate calitățile și execuțiile, precum și vase de sticlă farmaceutică”. Gheorghe Pința, *Din istoricul fabricării sticlei în județul Bihor: Fabrica de sticlă de la Pădurea Neagră*, în *Crisia*, XXI, Oradea, 1991, p. 152

⁵³ Veronica Covaci, *Manufactura de sticlă din Beliu în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Crisia*, III, Oradea, 1973 (în continuare Veronica Covaci, *Manufactura de sticlă din Beliu în prima jumătate...*), p. 119-222, 230-231, Idem, *Manufactura de sticlă din Beliu în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Crisia*, VI, Oradea, 1976 (în continuare, Veronica Covaci, *Manufactura de sticlă din Beliu în a doua jumătate...*), p. 75-77; Bunta Magda, Katona Imre, *Az Erdélyi uvegmuvesseg a százafordulóig*, Editura Kriterion, București, 1983, p. 78-80

⁵⁴ Ioan Goman, *Noi precizări cu privire la locația hutei de sticlă de pe domeniul contelui Károlyi Sándor din nord-estul Crișanei*, în *Biharea*, nr. XXXIV-XXXVI, 2007-2009, Oradea, 2011, p. 107-111

împuținării resurselor naturale (nisip cuarțos și lemn), va fi mutată într-un alt loc. În tot acest timp, contele va fi mereu interesat de treburile sticlăriei, reglementând activitatea prin instrucțiuni precise (date mai ales când se angaja un meșter) și încercând să promoveze o serie de îmbunătățiri sau înnoiri tehnice pentru a mări calitatea produselor. Cantitatea mare de material lemnos consumată pare a fi cauza pentru care urmașii contelui construiesc asemenea manufacturi și în alte părți ale domeniului său. Contele Károlyi Ferencz (urmașul lui Károlyi Sándor) va ridica, spre mijlocul secolului al XVIII-lea (care funcționa în 1747), o manufactură de sticlă la *Ardud* (care în anul înființării avea 4 cuptoare, o magazie pentru cenușă și materiale, o magazie pentru produse „chimice” și o încăpere pentru fiert potasă⁵⁵). Tradiția familiei Károlyi continuă și în anii următori, înființând noi manufacturi pe domeniu în locuri aflate la limita zonei noastre de cercetare. Este vorba despre manufactura de sticlă de la *Bicău*, arendată în perioada 1762-1767 pentru 100 de coroane (înființată tot de Károlyi Ferencz, fapt pentru care este posibil ca cea de la *Ardud* între timp să-și fi întrerupt activitatea), precum și de alte două locuri la *Săliște sau Szeliestyehuta* (Huta Veche în 1767, Huta Nouă în 1788-1789). Această ultimă locație este predecesora fabricii de sticlă din Poiana Codrului⁵⁶, unde funcționează în 1801 după ce, anterior, pe baza spuselor unor localnici, ar mai fi activat între timp la *Iegheriște și Crucișor*⁵⁷ (azi sate în comuna Crucișor, jud. Satu Mare). În 1851 huta de la *Poiana Codrului* (Szelistye – Uj Hutának) era menționată sub numele de „fabrică de sticlă”, se afla în proprietatea grofului Károlyi György, dată în custodie de acesta lui Schreiner Ferencz, avea 60 de muncitori și realiza anual în jur de 10-15000 de schok-uri de sticlă (albă, verde și sub formă de „tablă”)⁵⁸.

În estul Crișanei, în zona Munților Plopiș, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea⁵⁹, o astfel de hută de sticlă va funcționa la *Voivozi*, pe domeniul familiei Barany⁶⁰.

⁵⁵ Bunta Magda, Katona Imre, *op. cit.*, p. 77

⁵⁶ Bujor Surdu, *Contribuții la problema nașterii manufacturilor din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, în *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj*, VII, 1964, p. 174-175; Kárfy Ödön, *Adatok a Száldobágyi üveghuta történetéhez* (Date cu privire la istoricul hutei de sticlă din Solduba), în *Magyar Gazdaságtörténelmi szemle*, IX, Budapest, 1902, p. 276-284; Bunta Magda, Katona Imre, *op. cit.*, p. 74-79, 155; Alice Szabó, *Considerații privind istoricul sticlăritului în Bihor*, în *Biharea* (I), XIX-XX, 1992-1993, Oradea, 1994, p. 65-76; Tamás Alice, *Manufactura de sticlă de la Săldăbagiu*, în *Biharea*, XXII-XXIII, 1995-1996, Oradea, 1999, p. 197-208; Mircea Dan Lazăr, *Repertoriul glăjăriilor transilvănene din secolele XVII-XIX*, în *Acta Musei Brukenthal*, I, 1, Sibiu, 2006, p. 220

⁵⁷ Ivan Iurasciuc, *Meșteșugul sticlăritului la Poiana Codrului (jud. Satu-Mare)*, în *Satu-Mare – Studii și comunicări*, V-VI, 1981-1982, p. 453-458

⁵⁸ Fényes Elek, *op. cit.*, vol. IV, p. 84-85

⁵⁹ După unii autori, huta ar fi început să funcționeze în jurul anului 1800, ca și o inițiativă a familiilor nobiliare care dețineau proprietăți în această localitate (Barany, Frater, Pékhy). Borovsszky Samu, *op. cit.*, p. 38

⁶⁰ Bujor Surdu, *op. cit.*, p. 177; Ana Ilea, *Industria manufacturieră din comitatul Bihor în secolul al XVIII-lea*, în *Crisia*, XXI, Oradea, 1991 (în continuare Ana Ilea, *Industria manufacturieră ...*), p. 65

În prima parte a secolului al XIX-lea, manufactura era în plină activitate, fiind menționată în anumite lucrări de specialitate (în 1805 și în 1820 - când se produceau aici obiecte din sticlă „pentru ingineri și farmaciști”⁶¹), având chiar o anumită notorietate în zonă (în 1827, cu ocazia refacerii manufacturii de sticlă din Beliu, pentru construirea celor 4 cuptoare se angaja un meșter de la huta din Voivozi⁶²). Conform unor mențiuni de la mijlocul secolului al XIX-lea, în 1851 „fabrica” era construită în partea muntoasă a satului, producea sticlă de calitate și îl avea ca proprietar pe Fráter Pal⁶³. În 1856 funcționa cu un cuptor și 5 oale de topit, iar la sfârșitul secolului nu mai era în funcțiune⁶⁴.

Tot în această zonă, dar în partea sudică a Munților Plopiș, o astfel de întreprindere va fi înființată și la *Peștiș*, pe domeniul familiei Batthyányi. Huta va fi construită se pare în locul „Piatra Șoimului” și încă de la întemeiere, în 1790, avea „4 roți hidraulice, 2 cuptoare obișnuite” și unul pentru întins sticla (de tablă pentru geamuri). La mijlocul secolului al XIX-lea, în 1851, îl avea ca și proprietar pe Batthyányi Ioszeff, care, ulterior, va arenda manufactura lui Galbavy Iosif și Reich Márk⁶⁵.

Tot în zonă o manufactură importantă va funcționa și la *Pădurea Neagră*, despre începuturile căreia studiile de specialitate vehiculează mai multe date (1770, 1790, 1798)⁶⁶. Primii meșteri care au lucrat la hută și despre care se știe mai multe date sunt slovaci. Aceștia se stabilesc aici în jurul anului 1820, pentru ca în 1828 să aibă construite casele lor proprii⁶⁷. Cert este însă că în 1840 aici funcționa o manufactură construită, se pare, înainte de un austriac pe nume Amonn (în mijlocul unei păduri la 27 de kilometri distanță de Aleșd), care producea „sticlă în cantitate mare și de o foarte bună calitate”, fiind organizată ca și „fabrică”. Un an mai târziu dispunea de „o putere hidraulică de 40 C.P., un motor cu aburi de 50 C.P. și 4 cuptoare cu gaz regenerat”. Se pare că nici după organizarea ca „fabrică” producția nu va fi prea ridicată, din moment ce în 1856 vor exista aici doar un cuptor și 6 oale de topit⁶⁸. Între 1841 și 1870, manufactura își va schimba în trei rânduri proprietarul, dezvoltarea acesteia înregistrând un avânt mai intens în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, odată cu

⁶¹ Simon Telkas, *Úvegparunk*, Budapest, 1895, p. 2-3

⁶² Este vorba despre Szeltenhoffer György plătit pentru munca depusă cu 300 de florini renari, o câblă de grâu și o oca de vin. AN-DJBh, *Fond Episcopia greco-catolică...*, rola 630, d. 3710, f. 114-118, 197

⁶³ Fényes Elek, *op. cit.*, vol. I, p. 22-23; Bunta Magda, Katona Imre, *op. cit.*, p. 74

⁶⁴ Unele surse documentare mai amintesc în zonă o hută de sticlă și la *Cuzap*, care în 1851 funcționa cu un cuptor și 6 oale de topit, despre care noi credem că ar fi tot o referire la huta de la Voivozi, din moment ce cele două localități sunt învecinate, iar necesarul de materii prime, în special lemne, ar fi fost foarte greu de satisfăcut pentru ambele sticlării. Simon Telkas, *op. cit.*, p. 9

⁶⁵ Simion Telkas, *op. cit.*, p. 2; Gheorghe Pința, *op. cit.*, p. 156; Fényes Elek, *op. cit.*, vol. III, p. 227

⁶⁶ Gheorghe Pința, *op. cit.*, p. 153

⁶⁷ Idem, *op. cit.*, p. 153-156; Bunta Magda, Katona Imre, *op. cit.*, p. 113

⁶⁸ Simon Telkas, *op. cit.*, p. 9

terminarea în 1866 drumului de legătură spre Aleșd și a „introducerii cuptoarelor încălzite cu gazogen obținut din cărbune”⁶⁹.

La mijlocul secolului al XIX-lea, o hută de sticlă mai funcționa și la *Crasna* (în extremitatea estică a Crișanei), despre care știm doar că în 1856 avea un cuptor cu 9 oale de topit, iar la sfârșitul secolului amintit nu mai era în activitate⁷⁰.

În strânsă legătură cu manufacturile de sticlă se vor înființa în cadrul acestor domenii și *hutele de potasă*, care cel mai adesea furnizau o parte din materia primă necesară producerii sticlei. Pe domeniul Episcopiei romano-catolice asemenea așezăminte industriale vor funcționa la *Hășmaș*, la *Belu* (în 1760 era dotată cu 4 căldări pentru fiert potasă și 2 pentru încălzit apă, în 1787 - cu 8 cazane și un cuptor pentru calcinarea potasei, în 1823 avea 4 muncitori plătiți, iar în 1837 - 8 muncitori)⁷¹, la *Bodiu* (arendată din 1792 unor comercianți, de pildă, în 1795, David Vaisz din Velența plătea o arendă de 500 de florini), la *Nermiș* (arendată în 1795-1796 și în 1799 - cu 455 de florini), iar mai târziu, spre mijlocul secolului al XIX-lea și la *Botfei* (arendată în 1844 pe trei ani)⁷².

Tot pe domeniul Episcopiei romano-catolice funcționa o hută de potasă, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, în hotarul localității *Tinca* (care dispunea de 10 cazane pentru fiert potasă), fiind arendată și aceasta în cea mai mare parte a timpului (în 1796 - cu 550 de florini renani)⁷³, în 1823, cu 15 florini monedă convențională, în 1844 pentru 52 de vonași forinți⁷⁴, iar spre mijlocul secolului al XIX-lea și la *Călugări* (unde în 1845 se produceau 265 de măji și 73 de fonți de potasă în valoare de 3275 de forinți)⁷⁵, iar la mijlocul secolului lucrau aici în jur de 60 de persoane⁷⁶.

În principal, fiecare stăpân care deținea o manufactură de sticlă apare consemnat cu una sau mai multe hute de potasă: familia Károlyi - la *Solduba*, *Homorodu de Sus* și *Ardud*, familia Barany - la *Voivozi*, iar mai târziu la *Borumbalaca* și *Varviz-Socet*, iar familia Batthyáni - la *Lugașu de Sus* (unde în 1851 se produceau peste 300 de măji de potasă pe an) și la *Borod* (aflată în 1851 pe valea Văratecului)⁷⁷.

⁶⁹ Bunta Magda, Katona Imre, *op. cit.*, p. 113; Gheorghe Pința, *op. cit.*, p. 153-156

⁷⁰ Simon Telkas, *op. cit.*, p. 9

⁷¹ Veronica Covaci, *Manufactura de sticlă din Belu în prima jumătate...* p. 221-223, Idem, *Manufactura de sticlă din Belu în a doua jumătate...*, p. 77; AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 1670, f. 136; d. 1686, f. 206; rola 630, d. 3710, f. 279

⁷² AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, rola 323, d. 3254, f. 1-20, 62-63; d. 1659, f. 117

⁷³ Petru Bona, *Situația economică a țăranilor români pe domeniul episcopiei romano-catolice de Oradea (1800-1848)*, Editura Imprimeriei de Vest, Oradea, 1997, p. 115; AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, rola 323, d. 3254, f. 11-12

⁷⁴ AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 73, f. 49-50; d. 133, f. 322

⁷⁵ *Ibidem*, rola 323, d. 3254, f. 51, 62-63; d. 1960, f. 3-8, 155-157

⁷⁶ Fényes Elek, *op. cit.*, vol. II, p. 170

⁷⁷ Bujor Surdu, *op. cit.*, p. 226; Ana Ilea, *Industria manufacturieră...*, p. 65; Fényes Elek, *op. cit.*, vol. I, p. 93-94 (Borod), p. 96 (Borumbalaca); vol. II, p. 116 (Homorodu de Sus); vol. III, p. 50 (Lugașu de Sus), vol. IV, p. 275-276 (Varviz-Socet)

Manufacturi importante de producere a potasei, destinată în special comercializării, vor înființa și alți stăpâni. Este cazul familiei Bánffy care pe domeniile sale din zona Munților Plopiș va construi, în 1815, două hute de potasă, una la *Valea Târnei*, sat în comuna Șinteu, jud. Bihor (în locul „Călin”) și alta la *Făgetu*, sat în comuna Plopiș, jud. Sălaj (fost Valea Ungurului), care vor funcționa până în 1840 (cea de la Valea Târnei), respectiv în preajma revoluției de la 1848 (cea de la Făgetu - care din 1840 va fi arendată pentru 6 ani cu 800 de florini anual)⁷⁸. Tot în această zonă, la începutul secolului al XIX-lea, mai funcționa o hută de potasă la *Sâg* (pe domeniul familiei Bánffy - întreținută cu precădere prin munca iobagilor), *Pria* și *Cerișa* (în comuna Halmășd, jud. Sălaj), de unde se va copia și modelul pentru construirea cuptorului de calcinat potasa de la Valea Târnei⁷⁹. Pentru a valorifica resursele de masă lemnoasă ale domeniilor, asemenea hute se vor înființa și în alte părți, la *Mălădia* și *Doh* (sate în comuna Măieriste, jud. Sălaj)⁸⁰, iar mai târziu, când o mare parte a domeniului modenetz va fi vândută unor particulari, la *Sebiș* în 1806 (care după câțiva ani va da faliment) și la *Slatina de Criș* în 1825 (a cărei producție va fi vândută în mare parte “hutelor de sticlă din Boemia”)⁸¹.

Tot în scop comercial, pe domeniul Capitlului Episcopiei romano-catolice din Oradea asemenea obiective vor funcționa, pentru o perioadă mai scurtă sau mai lungă de timp la *Cărăsău*, *Lupoia*, *Dumbrăvița de Codru*⁸², iar spre mijlocul secolului al XIX-lea și la *Gălășeni* (care se pare că începe să producă din 1838⁸³). La fel ca și cele de pe domeniul episcopal, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, cele mai multe hute vor fi date în arendă unor comercianți (cea din Cărăsău în 1795 lui Simion Iakob, iar în 1798 și 1802 lui Simion Ratz, cea din Lupoia în 1795 lui Simion Iakob, în 1797 lui Simion Ratz, iar cea din Dumbrăvița de Codru în 1798 unui anume Madacsi)⁸⁴. Huta de potasă din Gălășeni, după ce o perioadă va fi administrată de stăpân (în 1842 se

⁷⁸ Jakó Sigismund, *Istoricul manufacturilor de potasă din Valea Ungurului și Călin*, în *Studii și cercetări științifice*, anul IV, nr. 3-4 (iulie-decembrie), 1953, p. 391-409

⁷⁹ Liviu Botezan, *Aspecte ale vânzării forței de muncă de către iobagii transilvăneni la începutul secolului al XIX-lea oglindite de descripția czirákyană (II)*, în *Acta Musei Napocensis*, XVII, 1980 (în continuare Liviu Botezan, *Aspecte ale vânzării...*), p. 256; Jakó Sigismund, *op. cit.*, p. 373

⁸⁰ Huta de la Mălădia, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, avea o activitate foarte redusă deoarece nu-și mai putea procura cenușa necesară „din cauza pustiirii pădurilor” din apropiere. Huta din Doh nu putea lucra nici ea la întreaga ei capacitate din cauza lipsei de lucrători care să prepare cenușa (în pădure lucrau rareori mai mult de 6 „cenușari”, iar la hută, în mod permanent, tot 6). Bujor Surdu, *op. cit.*, p. 172

⁸¹ Géza Kovách, *op. cit.*, p. 178; Liviu Botezan, *op. cit.*, p. 256

⁸² Ana Ilea, *Industria manufacturieră...*, p. 65; AN-DJBh, *Fond Capitlul...*, *Actele ședințelor economice*, inv. 291, rola 545, fascicolul LXXXI, nr. 1, f. 52, 71, 82-83, 133; rola 372, fascicolul V, nr. 1016, f. 2-3

⁸³ „În 1838, inspectorul silvic arăta că nu există persoane care să se ocupe cu arderea cenușii pentru huta de potasă din Gălășeni, deoarece locuitorii preferă să se ocupe cu arderea varului”. Tereza Mózes, *Zona etnografică Crișul Repede*, Editura Sport-Turism, București, 1984, p. 104

⁸⁴ AN-DJBh, *Fond Capitlul...*, *Actele ședințelor economice*, inv. 291, rola 545, registru I, f. 52-140, 299; rola 545, registru III, f. 113

obțineau 178,11 măji de potasă în valoare de 890,33 forinți, iar în 1843 din 225,51 măji de potasă în valoare de 1127,51 forinți⁸⁵), în cele din urmă ajunge să fie dată și ea în arendă (între 1844-1846 pentru 650 de forinți⁸⁶).

În mod similar, pe domeniul Episcopiei greco-catolice din Oradea, pentru punerea în valoare a potențialului de masă lemnoasă, hute de potasă vor funcționa, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIX-lea, la *Șoimi* (arendată în perioada 1799-1802 pentru 500 de florini anual), la *Șuncuiș*⁸⁷ (arendată între 1800-1801 pentru 500 de florini), la *Săucani-Forău* (arendată în 1800 pentru 400 de florini), la *Damiș* (1807), la *Roșia* (jud. Bihor construită în 1807), la *Finiș* (arendată în 1808 unui comerciant din Pesta) și la *Vintere* (arendată în 1808-1811 pentru 100 de florini anual)⁸⁸.

O altă formă de valorificare a resurselor de masă lemnoasă din zona noastră va fi cea de prelucrare a acestuia sub formă de materiale de construcție în cadrul unor „mori” de scânduri sau „joagăre” (fierăstraie) acționate hidraulic. Deși, datorită numărului redus de muncitori și a lipsei unui proces de producție decalat pe faze distincte de lucru, acestea nu se încadrează sistemului de producție manufacturier, totuși, faptul că apar în principal pe domeniile feudale și că funcționează într-un atare regim (supușii fiind adesea obligați, în cadrul prestațiilor în muncă datorate stăpânului feudal, se asigure materialul lemnos necesar funcționării morilor), considerăm oportună amintirea lor aici. Întinsele păduri domeniale, varietatea speciilor și bogata rețea de râuri curgătoare au fost premisele folosirii acestor instalații de timpuriu în zona noastră⁸⁹.

Cele mai numeroase mori de scânduri în această perioadă vor funcționa pe domeniul Episcopiei romano-catolice la *Gurani* (construită încă din secolul al XVII-lea⁹⁰, pentru ca în 1721 să se aducă aici în jur de 200 de trunchiuri anual), *Budureasa* (amintită în 1733)⁹¹, *Cociuba Mare* (construită în 1750)⁹², *Pociovești* (construită în

⁸⁵ *Ibidem*, rola 370, fascicolul I, nr. 3, f. 2-3; rola 372, fascicolul I, nr. 49, f. 2

⁸⁶ *Ibidem*, rola 372, fascicolul V, nr. 1016, f. 2-3

⁸⁷ Ana Ilea, *Industria manufacturieră...*, p. 65

⁸⁸ AN-DJBh, *Fond Episcopia greco-catolică...*, rola 880, d. 469, f. 101, 115; d. 470, f. 7; rola 882, d. 473, f. 35-47

⁸⁹ În 1600, o moară de acest fel era la Oradea (deservită printre alții și de 6 fierari domeniali); unele sate românești apar acum cu o obligație specială de lucru, “a alimenta cu trunchiuri de brad moara de scânduri”, iar locuitorii din ținutul Beiușului trebuiau să dea 12 dinari de fiecare poartă pentru a cumpăra trunchiuri pentru scânduri. David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea...*, p. 832, 845-848

⁹⁰ Idem, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, vol. I-II, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1986 (în continuare David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea...*), vol. I, p. 570

⁹¹ Ana Ilea, *Documente medievale despre morile de scânduri din Țara Crișurilor*, în *Biharea*, V, Oradea, 1978 (în continuare Ana Ilea, *Documente medievale...*), p. 143-145; Ana Ilea, Gheorghe Mudura, Veronica Covaci, *Conscrierea domeniului Beiuș la 1721*, în *Crisia*, X, Oradea, 1980, p. 371; AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 1590, f. 57, 121, 129, 136; d. 1602, f. 115

⁹² AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, rola 638, d. 3741, f. 21, d. 30, f. 214; Petru Bona, *op. cit.*, p. 16

1753 pe locul vechii topitorii de fier⁹³), *Cărbunari* (unde în 1770 era meșter Mihok On⁹⁴). În 1781, morile din Gurani, Budureasa, Pociovești și Cărbunari vor fi cedate, împreună cu domeniul Beiușului, Episcopiei greco-catolice de Oradea. Rămânând doar cu joagărul din Cociuba Mare, Episcopia romano-catolică, pentru a-și pune în valoare potențialul de masă lemnoasă, va mai ridica asemenea obiective la *Botfei*, în provizoratul Beliu, (construit se pare la finele secolului al XVIII-lea⁹⁵) și *Poiana*, în provizoratul Vașcău (construit în 1813)⁹⁶.

La rândul său Episcopia greco-catolică, pe lângă cele patru mori (Budureasa, Gurani, Pociovești și Cărbunari) dobândite de la Episcopia romano-catolică, în 1781, o dată cu constituirea domeniului acesteia, va mai construi două pe Valea Iadului (una pe cursul superior în 1791⁹⁷ și una pe cursul inferior, despre care știm că funcționa în 1795), iar în prima jumătate a secolului al XIX-lea, probabil în deceniul al doilea, una la „Cârligata” (unde în 1849 și 1851 tăia lemne Mety Iuon din Budureasa)⁹⁸. La mijlocul secolului al XIX-lea, în perioada 1849-1851, joagărele de unde localnicii sau comunitățile din zonă își cumpărau scânduri apar menționate, în general, cu numele locului sau a apei unde erau construite: „Dragan fűrészmalom” pe Valea Drăganului (unde tăiau lemne în 1849 și 1851 anumiți localnici din Budureasa și din Cărbunari), „Patalom fűrészmalom” (unde în 1849 tăiau lemne anumiți localnici din Budureasa), „Pataki fűrészmalom” (unde în 1851 tăia lemne Goyna Tyodor din Budureasa), „Kerligatya fűrészmalom”, „Stâna de Vale” (unde în 1849 tăia lemne Goyna Ursz, iar în 1851 – Goyna Mihaly din Budureasa), „Sutan fűrészmalom” (unde în 1851 tăia lemne Bercse Gavrila din Budureasa), „Jadi Közopso fűrészmalom” – pe cursul mijlociu al Văii Iadului (unde în 1851 tăia lemne Stana Toma din Beiușele), „Jadi Felso fűrészmalom” – pe cursul inferior al Văii Iadului (unde în 1851 tăia lemne Popovics Zaharia din Curățele și Bura Tyodor din Pociovești), „Jeducz fűrészmalom” pe Valea Ieduțului (unde în 1851 tăia lemne Szabo Onn din Meziad), „Sebiseli fűrészmalom” pe Valea Sebișelului (unde în 1851 tăia lemne Laza Onutz din Lazuri de Sohodol), „Draganyasza fűrészmalom” (unde tăiau în 1849 și 1851 lemne cei din Ferice)⁹⁹. La mijlocul secolului al XIX-lea un joagăr mai funcționa și la Finiș, construit în locul morii de hârtie și care, în urma unui incendiu, se pare că va fi desființat¹⁰⁰. Pentru a pune în valoare resursele de masă lemnoasă ale domeniului Capitlul Episcopiei romano-catolice din Oradea va

⁹³ Ioan Popovici, *op. cit.*, p. 84

⁹⁴ Ana Ilea, *Documente medievale...*, p. 143-145

⁹⁵ AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 1659, f. 95-96; d. 1668, f. 4; d. 1670, f. 254

⁹⁶ *Ibidem*, rola 332, d. 3268, f. 532

⁹⁷ Ana Ilea, *Documente medievale...*, p. 46

⁹⁸ AN-DJBh, *Fond Episcopia greco-catolică...*, rola 881, d. 470, f. 127, 122

⁹⁹ *Ibidem*, rola 885, d. 485, f. 1-10

¹⁰⁰ Fényes Elek, *op. cit.*, vol. II, p.15

avea și el o moară de scânduri la Dumbrăvița de Codru, care va produce materiale de construcții mai mult pentru necesitățile proprii¹⁰¹.

Despre existența unor asemenea instalații pe domeniile laice din Crișana deținem informații mai puține. În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, conform unei instrucțiuni domeniiale din 1729 pe domeniul grofului Károlyi Sándor din Ardud, în nord-estul Crișanei, asemenea mori de scânduri funcționau la *Dobra și Beltiug*, pentru a căror bună rânduială prefectul bunurilor domeniiale trebuia să se îngrijească să nu ducă lipsă de nimic, iar lețurile și scândurile care se fac să fie stivuite ca să le usuce bine vântul (conform punctului 40 al instrucțiunii)¹⁰².

Domeniul fiscal sau erarial, care în Crișana avea proprietăți în mai multe locuri, deținea asemenea unități productive la *Lorău* pe Valea Iadului (în cadrul domeniului Aleșd), care în 1779 producea 180 de scânduri (cu 12 crețari scândura), aducând un venit stăpânului de 36 florini (din care, după ce era plătit meșterul, domeniul rămânea doar cu 9,30 florini)¹⁰³, iar în 1837, pentru buna funcționare a joagărului, 28 de persoane din Bulz efectuau 472 zile de robotă¹⁰⁴. O moară de acest fel se construia în jurul anului 1770 și la *Palota*, din moment ce mai multe sate ale domeniului (Drăgești, Dușești, Topa de Sus, Corbești, Ceica, Pomezău, Sâmbăta etc.) aveau sarcina să transporte aici var și lemn pentru construcție. Se pare că în această zonă (*Ceica-Pomezău*) fiscalul a avut în funcțiune și un joagăr, deoarece toate satele de aici ale domeniului aveau obligația să transporte „pentru joagărul din zonă bușteni”, precum și scânduri de aici la Oradea¹⁰⁵.

Printre întreprinderile cu caracter manufacturier care vor funcționa în Crișana în secolul al XVIII-lea se află și una de *hârtie*. Deși primele încercări de a ridica o astfel de manufactură au loc pe domeniul Episcopiei romano-catolice în timpul lui Nicolae Csáky, care mai intenționa să ridice astfel de “mori” de hârtie la Seleuș¹⁰⁶

¹⁰¹ La mijlocul secolului al XIX-lea, în 1843, se tăiau pentru domeniu 100 de scânduri de stejar, iar pentru nevoile acestuia cei din Ursand prestau 5 5/8 zile de robotă cu animalele, cei din Dumbrăvița de Codru – 16 zile cu animalele și 28 de zile manuale, meșter la joagăr fiind în 1844 Igas Dănilă. AN-DJBh, *Fond Capitulul...*, *Actele ședințelor economice*, fascicolul V, nr. 905, f. 3, fascicolul I (pe 1844), nr. 139, f. 10

¹⁰² Kárfy Ödön, Bartha Pál Erdődi gondviselőmnek instrukciója (*Instrucțiunile date de Bartha Pál tutelarului din Ardud*), în *Magyargazdaságtörténelmi szemle*, IX, 1902, Budapesta, 1902, p. 268-276

¹⁰³ Ana Ilea, *Conscrierea veniturilor domeniului Aleșd din anul 1779*, în *Aleșd 1904-1979*, Oradea, 1979 (în continuare Ana Ilea, *Conscrierea veniturilor domeniului Aleșd...*), p. 127-141

¹⁰⁴ Arhivele Naționale ale României – Direcția Județeană Bihor, *Fond Prefectura Județului Bihor*, inv. 41 (în continuare AN-DJBh, *Fond Prefectura...*), rola 70, d. 608, f. 77

¹⁰⁵ Bárony István, Papp Klára, Takács Péter, *Az úrbérrendezés forrásai Bihar vármegyében. A Belényesi járás*, vol. III, Debrecen, 2004, p. 71-242

¹⁰⁶ În 1744 episcopia încheia un contract pentru construirea acestei mori din Seleuș cu un dulgher (Tuhamer Ulrik din Rosnaj), care se angaja ca în decurs de trei luni (fapt pentru care stăpânul îi va trimite și ajutoare) să facă moara cu toate cele necesare („cu roți, cu stăvilari și săgeți de rupt cârpe, cu jgheab și unelte de trebuință”), primind în schimb 250 de florini renani, 24 de câble de grâu, o câblă de mazăre, o câblă de linte și șase butoaie de băutură. Un an mai târziu, în 16 februarie 1745, episcopul dădea un avans de 4 florini renani unui „meșter de hârtie” din Timișoara. AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, rola 587, d. 3589, f. 5-7

și Beiuș¹⁰⁷, prima și singura manufactură de hârtie ce va fi construită totuși, dar pe domeniul Episcopiei greco-catolice, se ridică la Finiș în anul 1788 sau 1789¹⁰⁸. Deși își va întrerupe în mai multe rânduri activitatea, fie că va fi în reparații (în 1803 se repară tot anul), fie că va fi prădată (în 1793 când îi va fi omorât și meșterul), fie din cauza altor vicisitudini (inundații – în 1815 sau incendii – în 1841)¹⁰⁹, *moara de hârtie* de la Finiș va funcționa (cu toate că va fi arendată pentru lungi perioade de timp - în 1800 pentru 130 de florini, în 1813 pentru 250 de florini, în 1825 pentru 650 de flori, în 1835 pentru 650 de florini¹¹⁰), până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când în urma unui incendiu (se pare din 1861¹¹¹) aceasta își va înceta activitatea (în locul ei construindu-se un joagăr¹¹²).

În cadrul acțiunilor economice întreprinse în această perioadă se numără și înființarea unor manufacturi de textile. Poate fi amintită aici manufactura sau *țesătoria de postav* de la *Finiș*, de pe domeniul Episcopiei romano-catolice din Oradea¹¹³, despre care știm că funcționează din primăvara anului 1740 (pentru ridicarea căreia se aducea în 1739 un meșter din Debrețin¹¹⁴), până la mijlocul secolului al XVIII-lea (în 1749 era dată în arendă pentru 60 de florini renani meșterului sumănar de până atunci Nagy Mihály, care doi ani mai târziu, în 1752, cerea episcopiei să-i reducă din arendă ca să poată rămâne și el cu ceva venit¹¹⁵). Ceva mai târziu, după ce inițial, în 1779, se înființa, la Oradea, o *manufactură* pentru obținerea *firelor de mătase* (aflată în proprietatea comitatului), din 1793 ea devine una completă (prelucrând integral *mătasea*) prin construirea unei țesătorii de către o societate privată condusă de Ludovic Rhédey și administrată în comun (de acesta și de comitat)¹¹⁶. O manufactură de mătase va funcționa pentru o anumită perioadă de timp și la *Sântana*. Înființată în 1789 de un anume Anton Blasckovich, manufactura deși se dezvoltă treptat (la un moment dat numai pentru angajați plătea între 5 și 10 mii de florini), după numai două decenii aceasta însă își încetează activitatea¹¹⁷.

Tot aici mai pot fi menționate și o serie de *pive de postav* care vor funcționa la nivelul domeniilor în această perioadă. Pe domeniul Episcopiei romano-catolice

¹⁰⁷ Ana Ilea, *Manufactura de hârtie de la Finiș (Beiuș)*, în *Lucrări științifice*, seria B, Istorie, 1978-1979, Oradea, (în continuare Ana Ilea, *Manufactura de hârtie...*), 1979, p. 164-167

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 163-168; Idem, *Industria manufacturieră...*, p. 70

¹⁰⁹ Idem, *Moara de hârtie...*, p. 164-167

¹¹⁰ AN-DJBh, *Fond Episcopia greco-catolică...*, rola 880, d. 469, f. 115; rola 881, d. 470, f. 59, 88, 127

¹¹¹ Borovszky Samu, *op. cit.*, p. 80;

¹¹² Fényes Elek, *op. cit.*, vol. II, p. 15

¹¹³ Bunyitay Vincze, *op. cit.*, p. 255-257

¹¹⁴ AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 1580, f. 216; d. 8, f. 77

¹¹⁵ *Ibidem*, d. 1582, f. 190-192

¹¹⁶ Ileana Șuta, Ana Ilea, *O manufactură de mătase orădeană de la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, în *Lucrări științifice (istorie-științe sociale-pedagogie)*, Oradea, 1971, p. 73-79; Ana Ilea, *Industria manufacturieră...*, p. 70-71

¹¹⁷ Géza Kovách, *op. cit.*, p. 178

asemenea stabilimente economice vor fi ridicate, la *Seleuș* (care va fi arendată începând din 1792 mai multor persoane pentru sume importante de bani: pentru 100 de florini renani în 1792, pentru 255 de florini renani în 1817, pentru 110 florini monedă convențională în 1822, pentru 124 de forinți în 1844¹¹⁸, pentru 350 de forinți iar între 1845-1847, când va fi arendată de breasla sumănarilor din Oradea)¹¹⁹, iar la mijlocul secolului al XIX-lea, o puia de postav va mai funcționa la *Haieu*, care în 1855 va fi dată în arendă unor sumănari din Debrețin¹²⁰. Pe domeniul Capitlului Episcopiei romano-catolice, pive de postav vor funcționa (valorificând în principal apa geotermală a pârâului Peța) în prediul *Össi* (Ioșia), a cărei proiect de ridicare va fi elaborat în 1794, pentru ca în 1797 să fie arendată pe trei ani de către Mihali Szilagyi și Mihali Kis din Oradea (probabil sumănari), iar alta la *Rontău*, arendată și ea în 1794 unor meșteri din Debrețin (pentru repararea căreia un zidar primea în 1798 suma de 43,30 de florini)¹²¹. Pe domeniile laice, inițiative economice de acest fel pot fi consemnate la *Voivozi* (unde Frater Pal deținea 2 obiective de acest fel), la *Popești* (deținută de Frater Mihály și arendată sumănarilor din Debrețin), la *Chiribiș* (una a lui Barany Antal și una a lui Barany Gabor) și la *Palota* (deținută de Frimont Bela, ce-i aducea, la mijlocul secolului al XIX-lea, un venit de 250 de vonași forinți anual)¹²².

O mult mai mare răspândire au avut-o *manufacturile de bere*. Dorind să profite mai mult de pe urma unuia dintre monopolurile deținute, crâșmăritul, stăpânii feudali vor înființa mai multe asemenea obiective pentru a-și întregi profiturile. Pe domeniul Episcopiei romano-catolice din Oradea, încă din prima parte a secolului al XVIII-lea, astfel de manufacturi vor funcționa la *Seleuș* (amintită din 1721), la *Beiuș* (amintită din 1721) și la *Beliu* (înființată în 1738, în timpul episcopului Csáky Miklós). În 1781, o dată cu cedarea domeniului, manufactura de la Beiuș va fi trecută în proprietatea Episcopiei greco-catolice din Oradea. Datorită potențialului lor economic, manufacturile erau deseori arendate pentru importante sume de bani. Manufactura din Seueuș va fi arendată între 1746-1748 și apoi, în mai multe rânduri, pe parcursul secolului al XVIII-lea și al XIX-lea (în 1777 pentru suma de 2000 de florini pe an, între 1825-1827 pentru suma de 4500 de forinți etc.)¹²³, iar cea din Beliu de la sfârșitul secolului al XVIII-lea (în 1794 pentru 500 de florini, între 1805-1807,

¹¹⁸ AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, rola 332, d. 3268, f. 354, 387; d. 71, f. 3-4; d. 73, f. 46-47; d. 133, f. 320

¹¹⁹ *Ibidem*, rola 332, d. 3268, f. 403-404, 442-448, 452-453

¹²⁰ *Ibidem*, rola 587, d. 3590, f. 41-43

¹²¹ AN-DJBh, *Fond Capitlul...*, *Actele ședințelor economice*, rola 545, registru I, f. 194-195, 199, 232, 240

¹²² Fényes Elek *op. cit.*, vol. I, p. 21.23 (Voivozi); vol. III, p. 190 (Palota), p. 194 (Popești); AN-DJBh, *Fond Prefectura...*, inv. 41, rola 89, d. 648, f. 156

¹²³ Ana Ilea, *Industria manufacturieră...*, p. 69-70; AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, rola 323, d. 3251, f. 33

împreună cu moara și măcelăria, pentru 1370 de florini, iar între 1840-1842 pentru 4500 de forinți¹²⁴). La finele secolului al XIX-lea manufactura din Seleuș, refăcută pe aceeași locație, va fi cumpărată de o societate pe acțiuni, pentru ca din 1848, după ce își schimbă în mai multe rânduri proprietarul, să treacă în posesia statului care o va privatiza în anul 1999, iar noul proprietar, Romexa S.A. Oradea, o va demola în anul 2001 pentru a construi complexul comercial „Lotus”¹²⁵.

Pe domeniul Capitulului Episcopiei romano-catolice asemenea unități productive vor fi construite la *Oradea*, unde încă din primii ani ai secolului al XVIII-lea Capitulul împreună cu comunitatea locală înființau în participațiune (1/3 a orașului, 2/3 a Capitulului), în 1702, o manufactură de bere care va funcționa, cu toate neînțelegerile dintre părți, până în secolul al XIX-lea, iar mai târziu, în 1714, Capitulul va mai înființa o manufactură de bere, cu o capacitate mai mică, la *Rontău*, care va produce până în prima parte a secolului al XIX-lea¹²⁶.

Pe domeniul Episcopiei greco-catolice din Oradea, manufactura de bere de la *Beiuș*, care intră în proprietatea episcopiei o dată cu constituirea domeniului în 1781, în toată această perioadă va fi dată în arendă pentru sume importante de bani (în 1798 pentru 200 de florini, în 1799 pentru 500 de florini, în 1813 pentru 470 de florini, în 1822 pentru 1345 de florini, în 1831 pentru 1000 de florini, iar în 1843 pentru 1302 forinți¹²⁷).

Pe domeniile laice din Crișana asemenea unități productive, numite adesea și „case de bere”, vor apare menționate în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, pe domeniul familiei Csáky la *Marghita* și *Berekböszörmény* (după care în 1789 se încasa un venit net de 909,50 florini, pentru ca în 1793 să se obțină unul de 1528 de florini renani)¹²⁸, iar în prima jumătate a secolului al XIX-lea pe domeniul arhiducelui Iosif de Habsburg la *Chișineu Criș*, unde se produceau 1700 de göncze de bere, pe cel a lui Frimont Bela, la *Palota*¹²⁹ și pe cel al familiei Sternberg, la *Săcuieni*¹³⁰.

Din ce în ce mai des vor fi menționate spre mijlocul secolului al XIX-lea și „*fabricile*” de *spirt*, care devin acum o importantă sursă de câștig, unele folosind ca și materie primă cereale sau cartofi (o consecință și a politicii fiziocrate susținută de autoritățile statului începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea). La *Almosd*

¹²⁴ AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, rola 323, d. 3250, f. 2, 16-17, 60-61

¹²⁵ Ronald Hochhauser, *Contribuție la o istorie a industriei de fabrică la Oradea în perioada 1848-1948*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2010, p. 44-46

¹²⁶ Ana Ilea, *Industria manufacturieră...*, p. 67-68

¹²⁷ AN-DJBh, *Fond Episcopia greco-catolică...*, rola 880, d. 469, f. 94, 101; rola 881, d. 470, f. 59, 81, 111, 135v

¹²⁸ Papp Klára, *A Bihari Csáky birtokok gazdálkodása a XVIII. Században*, în *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyv*, XXIX, Debrecen, 2002-2003, p. 62-63

¹²⁹ Fényes Elek, *op. cit.*, vol. II, p. 155 (Chișineu Criș); vol. III, p. 67 (Marghita), p. 190 (Palota)

¹³⁰ Adrian Apan, *Monopolurile feudale pe domeniile nobiliare Diosig-Săcuieni*, în *Biharea*, XXVIII-XXX, 2001-2003, Oradea, 2008, p. 108

(azi în Ungaria) funcționau 2 fabrici de spirt, la cea din *Létavértes* (azi în Ungaria) se prelucrau anual 500 de câble de cartofi și se obțineau 65 de icce de spirt, iar cu resturile se îngărău 70 de boi; o fabrică renumită de spirt era la *Pâncota*, jud. Arad (a familiei Dietrich), la *Samson* – azi în Ungaria (a lui Budaházi Imre), una ce prelucra cereale era la *Tărian*, jud. Bihor (a lui Beöthy Sandor), la *Santăul Mare*, jud. Bihor (a lui Józská Peter), la *Tria*, jud. Bihor (a familiei Barany), la *Topa de Sus*, jud. Bihor (Kalicza Janos, Zseny Janos), la *Vârciorog*, jud. Bihor (Szalávy Laszlo), la *Chișineu Criș*, jud. Arad – unde se produceau 300 de oca de palincă (a arhiducelui Iosif de Habsburg), la *Sacalasău*, jud. Bihor, unde funcționa o casă de făcut pălincă (a lui Barthos Gabor) etc.¹³¹.

O dată cu dezvoltarea agriculturii și cu creșterea nevoii de *utilaje și mașini* mai performante, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, unități productive de realizare a acestora vor apare din ce în ce mai frecvent. În zona noastră, după o perioadă în care mașinile agricole și uneltele perfecționate erau aduse cu precădere din străinătate, realizarea acestora, la fel ca și în alte centre din Transilvania (la Arad în 1825, la Rușchița în 1834, la Cluj în 1840¹³²), va începe și la Oradea. Primul care va avea o asemenea inițiativă va fi Demeter Gittyé din Oradea (Dumitru Ghitea), un maestru lăcătuș, descendent al unei familii de români sud-dunăreni, care înființează aici în 1844 o „fabrică de pluguri și unelte agricole”, demers continuat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, după moartea acestuia în 1882, de unul dintre cei doi fii ai săi (József) sub numele de *Fabrica de pluguri și mașini agricole „Fiul lui Demeter Gittyé”*. Trei ani mai târziu, în 1847, o inițiativă similară vor avea și Perge István și Rozsly Géza, care vor înființa și ei în această localitate un obiectiv similar cunoscut sub numele de „*Fabrica de mașini agricole și pluguri Perge și Rozsaly*” printre produsele căreia se numărau și pluguri de „tip Perge” cu unul sau mai multe brăzdare¹³³.

Numărul mare de activități cu caracter industrial desfășurate de stăpânul de pământ, precum și modul cum acesta va pune în valoare resursele naturale, va reprezenta pentru supuși un bun exemplu de conduită și acțiune economică, un ideal pe care de multe ori și ei încercau să-l urmeze. Având în față exemplul seniorului,

¹³¹ Fényes Elek, *op. cit.*, vol. I, p. 23 (Almosd); vol. II, p. 155 (Chișineu Criș); vol. III, p. 24-25 (Létavértes – Ungaria), p. 67 (Marghita), p. 192 (Pâncota); vol IV, p. 8 (Samson), p. 17 (Sacalasău), p. 64 (Santăul Mare), p. 180 (Tărian), p. 200 (Tria), p. 209 (Topa de Sus), p. 305 (Vârciorog)

¹³² Ladislau Gyémánt, *Modernizarea instrumentarului economic și mentalitate nobiliară în Transilvania (sec. XVIII-XIX)*, în *Convergențe europene – Istorie și societate în epoca modernă*, Cluj-Napoca, 1993, p. 100; *Din Istoria Transilvaniei* (ediția a II-a), București, 1961, p. 303-304

¹³³ Ștefan Imrech, *Despre începuturile industriei capitaliste în Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Editura Republicii Populare Române, București, 1955, p. 81; Barbu Ștefănescu, *Tehnică agricolă și ritm de muncă în gospodăria țărănească din Crișana (sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea)*, vol. I, Fundația Culturală „Cele Trei Crișuri”, Oradea, 1995, p. 73; Ronald Hochhauser, *op. cit.*, p. 75-76

reușita acțiunii sale, anumite comunități sătești încep să-și înființeze propriile ateliere de producție, prin care, asemeni ca și stăpânul de pământ, caută să valorifice resursele din partea locului. Participând la desfășurarea procesului de producție derulat în cadrul manufacturilor înființate de stăpân, executând o serie de activități (de la cele de producție, până la cele de asigurare a materiilor prime și de transportare a produselor finite), supusul începe să deprindă anumite abilități tehnice, să devină mai receptiv, mai încrezător în posibilitatea de valorificare a propriului său potențial economic.

Se impune a fi amintită aici, mai întâi, inițiativa țăranilor din *Briheni* care la începutul secolului al XVIII-lea își vor înființa, după modelul stăpânului de pământ de la Vașcău, propriul lor atelier de topit și prelucrat fierul. Prima dovadă despre funcționarea acestei fierării o avem din anul 1721, când pentru producția obținută în cadrul unui atelier (un cuptor de redus minereul) localnicii plăteau stăpânului de pământ (Episcopia romano-catolică din Oradea), în contul decimeii, suma de 80 de florini renani. La mijlocul secolului al XVIII-lea, în 1758, într-un concurs de împrejurări favorabile, localnicii vor mai cumpăra un atelier de acest fel, de la un întreprinzător particular (un fost funcționar domenal care primise acest drept în 1744 pentru serviciile aduse stăpânului de pământ). Practic, de acum, pentru o lungă perioadă de timp, la *Briheni* vor funcționa două ateliere de acest fel (tpoitorii), până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când, confruntându-se cu multiple neajunsuri, acestea își vor sista rând pe rând activitatea (în anul 1862 mai funcționa doar un singur cuptor, iar pentru răscumpărarea decimeii localnicii plăteau tot o taxă de 80 de florini)¹³⁴. Încercări de a ridica ateliere de acest fel vor mai avea și alți iobagi din zonă. Costa Florea din Ursești împreună cu alți săteni cer în 1744, fără să reușească, aprobare pentru înființarea unei manufacturi de fier ("fierării mici"), cu obligația de prestare a dijmii după un an de la funcționare¹³⁵. Localitate în care cu ceva timp înainte și episcopul Csáky Nicolae încerca să pună bazele unei manufacturi de fier, însă fără a ajunge la un rezultat concret¹³⁶.

Tot pentru exploatarea zăcămintelor de fier, un demers de acest fel vor avea și cei din *Hălmagiu* (jud. Arad), unde în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea funcționa o astfel de fierărie, cu două ciocane hidraulice, dată în administrare de stăpânul de pământ (statul) locuitorilor de aici¹³⁷. Asta după ce la mijlocul secolului al XVIII-lea, conform unei consemnări din anul 1758, în localitate nu apare menționat nici un astfel de obiectiv economic, deși se fac referiri la o serie de activități meșteșugărești¹³⁸.

¹³⁴ Ioan Goman, *Informații arhivistice despre fierăria țărănească de la Briheni în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Biharea*, nr. XXXIV-XXXVI, 2007-2009, Oradea, 2011, p. 43-64; Aurel Chiriac, *Feronerie populară din Bihor*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1978, p. 22-30; Ana Ilea, *Industria manufacturieră...*, p. 65-67

¹³⁵ Ioan Popovici, *op. cit.*, p. 76

¹³⁶ Bunyitay Vinceze, *op. cit.*, p. 254; Aurel Chiriac, *op. cit.*, p. 24

¹³⁷ Bujor Surdu, *op. cit.*, p. 223

¹³⁸ Elena Rodica Colta, *Orașul Hălmagiu la mijlocul veacului al XVIII-lea. Date oferite de Conscripția fiscală din 1858*, în *Ziridava*, XVIII, Arad, 1993, p. 104-112

Cele mai elocvente dovezi despre funcționarea acestei fierării le avem de la începutul secolului al XIX-lea, când conform unei liste de prețuri din 1818 pentru un centenar de *fier obișnuit* obținut la Hălmagiu se percepeau 25 de florini (de la cea din Briheni și Moneasa doar câte 20 de florini), pentru un centenar de *fier subțire* - 35 de florini (de la Briheni 23 de florini, iar de la Moneasa 35 de florini), iar pentru un centenar de *fier prelucrat* - 65 de florini (în timp ce de la Briheni se încasau 34 de florini, de la din Moneasa - 80 de florini)¹³⁹. Fierăria va funcționa și în perioada următoare din moment ce la mijlocul secolului al XIX-lea, în 1848, apare menționată alături de alte asemenea obiective economice care încep să se deschidă în zonă (la *Vața de Sus* - o topitorie de fier, la *Birtin* - jud. Hunedoara, o topitorie și o fierărie)¹⁴⁰.

Un alt domeniu în care sunt întâlnite asemenea inițiative țărănești va fi cel al exploatărilor de masă lemnoasă, prin înființarea unor mori de scânduri (fierăstraie), pentru realizarea de materiale de construcție (grinzi, scânduri etc.). Spre mijlocul secolului al XIX-lea o asemenea instalație țărănească va funcționa la *Criștiorul de Jos* (pe apa Leuca), înființată, cu acordul stăpânului de pământ, în 1844, de preotul ortodox din localitate, Groza Ioan și Grezer Ludovic din Vașcău. După zece ani de funcționare, între 1853-1856, fierăstrăul era deținut de 3 țărani din Criștiorul de Jos (Groza Ioan, Groza Petru, Bogdan Petru) și 2 din Bărăști (Coroi Tănase și Rus Ioan)¹⁴¹. Ceva mai târziu, în 1856, Nagy Gavrilla din Albac, împreună cu doi tovarăși, încheia cu stăpânul de pământ un contract (nr. 235 din 6 iunie 1856), pentru a înființa o moară de scânduri în hotarul satului *Poienii de Jos*, în locul „Izbucul bătrânii” - „*Izbuku betranyi*” - în vederea exploatării pădurilor din zonă¹⁴². Drept urmare, în 1860, pentru joagărul de aici se plătea o arendă de 115 florini, iar în 1863, cel amintit mai sus „Nagy Gavrilla din Albac”, plătea 130 florini¹⁴³. Tot în 1863, o moară de scânduri va mai fi ridicată la *Vașcău* de un locuitor din Arad, care va produce inclusiv parchet și furnir. Uneori, pentru a mări gradul de valorificare a potențialului disponibil, lângă mori se vor construi și alte tipuri de obiective. În 1846, Grezer Ludovic, la doi ani de la construirea morii de scânduri din Criștiorul de Jos, va solicita o aprobare pentru construirea lângă moară și a unui atelier de fierărie pentru confecționat sape, care era prevăzut a avea trei roți hidraulice (pentru ciocan, foi și polizor)¹⁴⁴.

În rândul activităților de valorificare a resurselor naturale inițiate de locuitorii din lumea satului din zona noastră se poate aminti și vărăritul. Un meșteșug a cărui

¹³⁹ AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, rola 369, dosar 3740, fila 295

¹⁴⁰ Kozma Pal, *Zaránd vármegye földirati statisztikai és történeti leirása*, Kolozsvártt (Cluj Napoca), 1848, p. 46

¹⁴¹ Ana Ilea, *Documente medievale...*, p. 152; AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, rola 587, d. 3591, f. 121, 135

¹⁴² AN-DJBh, *Fond Episcopia greco-catolică...*, rola 882, dosar 453, f. 252

¹⁴³ *Ibidem*, rola 885, dosar 485, f. 50v, 117

¹⁴⁴ Ana Ilea, *Documente medievale...*, p. 152; AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, rola 587, d. 3591, f. 121, 135

practicare va fi favorizată de caracterul carstic al multor zone și de întinderile apreciabile de pădure care asigurau combustibilul necesar arderii pietrei de calcar. Nu întâmplător practicarea acestui meșteșug apare consemnată în satele din zonele cu un asemenea potențial: Haieu, Betfia, Cheri, Felcheriu, Sântelec, Gălășeni, Josani, Măgești, Dobricionești, Borod, Delureni, Ortiteag, Hotar, Butani, Șuncuiuș, Cacuciu Vechi¹⁴⁵, Vadu Crișului (unde în 1768 se produceau peste 200 de căruțe de var¹⁴⁶), la Zece Hotare (în 1841 se ardeau 5 cuptoare de var)¹⁴⁷, în zona Munților Pădurea Craiului, a Plopișului și a dealurilor din apropiere¹⁴⁸, la Cărpinet, Sohodol-Lazuri, Fânațe, Săldăbagiu Mic (în zona Munților Codru Moma și Bihorului), iar în sudul-estul Crișanei la Iacobini, Almaș, Dud, Agriș, Drau¹⁴⁹.

În condițiile în care încă la sfârșitul secolului al XVIII-lea construcțiile existente în lumea satului erau în proporție de 70% din lemn și restul de 30% din pământ bătut și cârpici¹⁵⁰, cantitatea de var folosită de țărani, doar cel mult pentru vărut, nu putea fi una ridicată. De fapt, în această primă perioadă meșteșugul vărării se dezvoltă mai mult în funcție de cerințele edificiilor domeniiale, stăpânul încurajând practicarea unui asemenea meșteșug. Este și motivul principal pentru care cei ce practicau o asemenea îndeletnicire apar consemnați cu numele în actele proprietarilor de pământ din acele vremuri. La *Haieu*, în 1738, practicau o asemenea îndeletnicire Iovan Péter și Astalos Teodor (care se angajau să ardă 4 cuptoare de var pentru nevoile Episcopiei romano-catolice din Oradea), în 1750, Bagola Mihai, Pap Sandor, Pap Teodor, Toje Teodor, Petru Ioan, Ciorba Teodor, Erdek Pal și Lucaci Ilie, în 1760, Ivonka Gabor, Ivonka Iliye, Ivonka Toagyer, Pál Mihaly, Toja Toagyer, Csorba Toagyer, Csorba Teodorus, Ianka Gabriel, Ioannes Pop, Locse Ioanes, Locsej Ignacz, Locsej Toagyer, Dzara Peter, Dzara Toagyer, Bajko Istvan, Bologan Mihaly, Serban Farkas, Pantya Gabor (care făceau var în mai multe rânduri pentru nevoile Episcopiei romano-catolice), în 1771, numai în luna martie 13 vărari din localitate ardeau pentru același beneficiar 16 cuptoare de var (Ioanka Gabor – 2 cuptoare, Zaharo Peter 2, Zharo Janos – 2, Zharo Toagyer – 1, Ioanka Janos – 1, Csorba Janos – 1, Lotese Toagyer – 1, Barna Stephan – 1, Opre Gabor – 1, Kornye Demeter – 1, Veres Janos – 1, Csorba Flora – 1, Pantiya Janos – 1 cuptor). În 1775, 4 vărari (Bara János, Csorba

¹⁴⁵ Veronica Covaci, *Informații documentare despre vărării...*, p. 59-63; AN-DJBh, *Fond Capitulul...*, *Acta antiqua*, rola 120, fascicolul XXXIII, nr V, f. 61

¹⁴⁶ AN-DJBh, *Fond Capitulul...*, *Acta antiqua*, rola 100, fascicolul VIII, nr. 32, f. 4

¹⁴⁷ Veronic Covaci, *Informații documentare despre vărării...*, p. 64, 78-80; Virgil Maxim Gheorghe Mudura, *Valorificări etnografice din fondurile arhivistice*, în *Biharea*, II, 1974, Oradea, 1975, p. 49; AN-DJBh, *Fond Capitulul...*, *Actele ședințelor economice*, rola 557, registrul XXVII, f. 3; rola 370, fascicolul I, nr. 320, f. 1

¹⁴⁸ Virgil Maxim, Gheorghe Mudura, *op. cit.*, p. 59; Tereza Mózes, *op. cit.*, p. 79

¹⁴⁹ Kovách Géza, *op. cit.*, p. 178

¹⁵⁰ Ioan Godea, *Caracteristici ale culturii populare din Bihor*, Editura Sport Turism, București, 1977, p. 60

Flora, Csorba Mihaly și Lentse Ignat) se angajau să ardă 13 cuptoare de var pentru Episcopia romano-catolică¹⁵¹, în 1812, Bologan Miklos, Sandor Mitru, Pantye Gabor, Buda Mitru, Kretz János și Csorba János senior ardeau în același mod 600 de câble de var (cu 2,15 florini câbla), iar în 1826, numai puțin de 26 de persoane ardeau 34 de cuptoare de var pentru același stăpân de pământ (Gramma Janos – 3 cuptoare, Papp Illes – 1, Bologan Toagyer – 2, Pantye Flora – 1, Lötse Toda – 1, Bologan Janos – 1, Bologan Ignatz – 1, Alb Janos – 1, Marsze Vasali – 2, Kornye Janos – 1, Kotsis Lika – 1, Bara Janos junior – 1, Csorba Janos senior – 2, Bara Mitru – 1, Bara Toagyer – 1, Bara Janos senior – 1, Mertse Janos – 1, Mókó Laszlo – 1, Bologan Peter – 1, Kretz Vaszali – 1, Papp Simion – 1, Nagy Istvan – 2, Barany Janos – 2, Ujhazi Ferentz – 2, Haraszi Andras – 2 cuptoare)¹⁵². La *Betfia* o asemenea îndeletnicire practicau, în 1750, Kirba Iuon, Marta Iuon, Ignats Toagyer, Kirba Kratson, Kirba Thoma, Kirba Gligor, în 1759, Kilba János și Martha János (care vindeau în mai multe rânduri var pentru nevoile provizoratului din Oradea al Episcopiei romano-catolice), iar în 1767, Sule Simion (vindea hutei de sticlă din Beliu 7 căruțe de var)¹⁵³. În 1798, Locse Illia (ardea var pentru Episcopia greco-catolică), în 1806, Marta Srephan (realiza 55 de câble pentru același beneficiar, în 1817, Bot Iuon, în 1822, Burta Onutz, Körösi Josza și Tokaj Flore¹⁵⁴). La *Cheriu*, în 1760, Horvath Mihaly (ardea 11 căruțe de var pentru huta de sticlă din Beliu pentru 50,43 florini renani), în 1806 Tsurkas János (când realiza 24 de câble de var pentru lucrările de la catedrala Episcopiei greco-catolice din Oradea), în 1806 Bogos Ianos, Szumok Tamas și Mitra Marian (ardeau 75 de câble de var pentru același stăpân), iar în 1822 Szeke Mihaly¹⁵⁵. La *Felcheriu*, în 1767, Ioanes Szilagy, în 1833, Zaharia Toma (ardea pentru Episcopia greco-catolică 15 câble și 2 vici de var), în 1834 Cscuj Flora (pentru parohia din Giriș 11 câble și o vică de var), în 1834 Tolikai Petru (ce vindea var în piața din Oradea), pentru ca în 1842 (să fie nominalizați ca vărari Bucuran Teodor, Popa Czilika și Chera Atim)¹⁵⁶. La *Sântelec*, în 1838 se ardeau 80 de cuptoare de var, iar în 1842, practicau o asemenea îndeletnicire Gherman Gheorghe, Cuc Teodor, Strânac Teodor, Igna Teodor, Onitza Simion, Ardelean Vasile, Marino Demian, Vlad Iosa, Popa Petru, Strânac Ioan, Cuc Pasc, Cuc Mitru și Belenyesi Costa¹⁵⁷.

¹⁵¹ AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 1580, f. 229; d. 30, f. 220-240, d. 44, f. 31; rola 648, d. 3791, f. 38, Veronic Covaci, *Informații documentare despre vărăritul...*, p. 78

¹⁵² AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, rola 648, d. 3791, f. 157; rola 649, d. 3791, f. 221

¹⁵³ *Ibidem*, rola 648, d. 3791, f. 6; d. 28, f. 27; d. 30, f. 19, 30, 221-237; rola 605, d. 3633, f. 24, 34

¹⁵⁴ Idem, *Fond Episcopia greco-catolică...*, rola 864, d. 420, f. 86; rola 867, d. 427, f. 180; rola 865, d. 422, f. 18, 88

¹⁵⁵ Idem, *Fond Episcopia romano-catolică...*, rola 605, d. 3633, f. 34; Idem, *Fond Episcopia greco-catolică...*, rola 867, d. 427, f. 154, 171; rola 865, d. 422, f. 88

¹⁵⁶ Idem, *Fond Capitulul...*, *Acta antiqua*, rola 102, fasciculul XXXIII, nr. II, f. 22-23, Idem, *Fond Episcopia greco-catolică...*, rola 867, d. 429, f. 87; Idem, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 103, f. 467-468; Veronic Covaci, *Informații documentare despre vărăritul...*, 78-79

¹⁵⁷ Veronic Covaci, *Informații documentare despre vărăritul...*, 70, 79

În zona carstică a Munților Pădurea Craiului, la *Gălășeni* această îndeletnicire era practică, în 1839, de Matica Lup și Matica Teodor, iar în 1842 de Toje Gabor-preot, Gado Ioan, Dan Teodor, Lele Bika și Lup Teodor. La *Măgești*, în 1842 erau vărari Vandici Szaj și Tora Onn, iar în 1844 – Matica Toma și Ghene Stefan. La *Josani* în 1842 erau vărari Dan Onuț și Vandici Gheorghe, iar în 1844 Rus Gheorghe, Tarco Gheorghe, Colța Gheorghe, Vandici Mitru, Sur Ștefan și Ciurle Mitru. La *Ortiteag*, în 1839 vărar era cantorul Popa Urs, iar în 1842 – Albuț Petru și Costa Onuț. La *Dobricionești* în 1834 Laszlo Ioun și Czulzan Ion vindeau în Oradea la piață câte o căruță de var pentru biserica din Barand. Tot în această zonă, în Hotar apare amintit ca vărar, în 1834, Rozli Ianos, iar la Butani, în 1842, Huseraș Flore¹⁵⁸.

În zona Beiușului, la *Câmpanii de Sus*, în 1738 erau amintiți ca vărari Dali Mihály și Dajka Péter (când încasau pentru un cuptor de var ars pentru provizoratul din Beiuș al Episcopiei romano-catolice 10 florini renani)¹⁵⁹. La *Sohodol-Lazuri* în 1738 – Hoza Mihály și Astalos Péter (când încasau de la același provizor pentru varul ars 34 de florini), în 1770 și 1775 Laza Dumitru ce ardea mai multe cuptoare de var pentru același stăpân¹⁶⁰. La *Meziad*, în 1770, când Hoza Gavrilă ardea 25 de căruțe de var tot pentru provizoratul din Beiuș, iar la Fânațe, în 1823, Goszban Vasali și Aron Moise¹⁶¹. La *Cărpinet*, în 1740, erau vărari Hoza Toagyer, Hoza Kratsony și Hoza Marian (ultimii doi încasau 5 florini renani pentru 12 căruțe de var necesar bisericii din Vașcău), în 1770, Hoza Mihály (când arde 2 cuptoare de var pentru același provizorat al Beiușului), în 1801, Hoza Irimie (când în septembrie ardea 44 de câble de var, în 67 de câble, iar în 1809 - 171 metrete de var pentru provizoratul Vașcăului). La fel, în 1809, Hoza Toma, din aceeași localitate, ardea $85\frac{2}{4}$ câble de var (pentru care încasa 42,45 florini)¹⁶², în 1820, Hoza Arsenie (când pentru biserica din Leheceeni realiza un cuptor de „100 de chebele” de var¹⁶³), în 1824, Hoza Gergell, tot pentru nevoile domeniului Vașcău realiza 82 de câble de var (pentru care încasa 27,20 florini), în 1825, Hoza Mihály (când pentru nevoile fierăriei din Vașcău ardea 78 de câble de var), iar în 1836, Hoza Flora, avea în derulare un contract de patru ani de ardere a varului pentru același stăpân de pământ (Episcopia romano-catolică din Oradea)¹⁶⁴.

¹⁵⁸ *Ibidem*, p. 64, 78-80; Virgil Maxim Gheorghe Mudura, *op. cit.*, p. 49; AN-DJBh, *Fond Capitlul...*, *Actele ședințelor economice*, rola 557, registrul XXVII, f. 3; rola 370, fascicolul I, nr. 320, f. 1; Idem, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 103, f. 468

¹⁵⁹ Idem, *Fond Episcopia romano-catolică...*, d. 1580, f. 248

¹⁶⁰ *Ibidem*, d. 1580, f. 240; d. 1599, f. 158; d. 1602, f. 50

¹⁶¹ *Ibidem*, d. 1599, f. 20; Veronica Covaci, *Informații documentare despre vărăritul...*, p. 64, 69-70

¹⁶² AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, rola 635, d. 3720, f. 74; d. 1599, f. 192; d. 1916, f. 8, 10; d. 1922, f. 170, 318; Ioan Goman, *Meșteșugul vărăritului...*, p. 55-57

¹⁶³ Moise Popoviciu, *Contribuții la monografia comunei Leheceeni*, în *Transilvania*, nr. 6, Cluj, 1912, p. 513

¹⁶⁴ AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, rola 639, d. 3741, f. 112, 114; d. 1944, f. 276; rola

Tot în această perioadă, după ce se fac mai multe prospecțiuni în zonă¹⁶⁵, exploatarea varului va începe și la *Săldăbagiu Mic*, unde în 1820 se produceau 390^{4/8} câble de var pentru nevoile domeniului episcopal, în 1832 era vârar aici Roca Toagyer (când ardea 111 câble pentru necesitățile domeniului din Tinca), iar în 1847 Roșca Teodor, Iova Teodor, Zburce Mihai, Pante Costa, Matiu Vasile și Mladin Costa¹⁶⁶.

În acest context se impun a fi amintite și inițiativele țărănești de prelucrare a pietrei sub formă cioplită. Deși prezența unor zăcăminte de gresie, din care se puteau realiza pietre de moară, vor fi semnalate în hotarul satului Groșeni încă din 1733¹⁶⁷, date certe despre confecționarea acestora în lumea satului din Bihor nu avem decât spre mijlocul secolului al XIX-lea, când, la Tărcăița, pentru cioplitul acestora se plătea o taxă stăpânului de pământ. În actele de evidență ale Episcopiei greco-catolice din Oradea, pentru dreptul de a folosi piatra pentru confecționatul pietrelor de moară, în 1831, cei din Tărcăița plăteau 20 de florini, în 1835 - 20 de florini, în 1843 - 11 florini, în 1849, pietrarul Fet Nas din localitate 8 forinți, în 1853, Morar Mihály - 40 de florini, iar în 1854, Fet Iuon - 40 de florini¹⁶⁸. Nu poate fi trecut cu vederea nici faptul că unele cariere de piatră domeniale vor fi arendate în această perioadă de localnici, probabil pietrari, pentru a fi exploatate. De pildă, cariera de piatră din Bicăcel va fi arendată în această perioadă, printre alții, de Argyelan Janos, „locuitor din Bicaci” (între 1820-1822) și de Pantye Mihaly (în 1837, 1840-1845), iar cariera din Râpa, în 1840, arendată (pentru 10 forinți) de Boglutz Iosef „locuitor în Tinca”, în 1862, își înnoiau contractul de arendare Iova Vaszalie, Czurcus Nutz și Kokaj Jakob „locuitori din Râpa, iar în 1863 de localnicii Iova Vasalie și Frerze Janos pentru 20 de forinți¹⁶⁹.

Încercând să sintetizăm cele arătate mai sus, putem spune că în perioada la care facem referire, secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea, resursele naturale din Crișana erau destul de intens exploatate din moment ce, în acest interval temporal, vor funcționa, pentru o lungă sau mai scurtă perioadă de timp, un număr de 127 stabilimente industriale (din care 5 țărănești) mai importante (multe cu caracter manufacturier). Dintre acestea 13 sunt de prelucrare a fierului

649, d. 3792, f. 185-186, Ioan Goman, *Meșteșugul vărăritului...*, p. 55-57

¹⁶⁵ De exemplu, în 1807 la cererea inspectorului domenal din Oradea al Episcopiei romano-catolice era trimisă sub formă de probă vârarilor din Haieu (renumiți pentru practicarea acestui meșteșug) o căruță de piatră din hotarul localităților Râpa și Valea Mare, pentru a constata dacă piatra de aici ar putea fi exploatată în acest scop cu folos. Veronica Covaci, *Informații documentare despre vărăritul...*, p. 63

¹⁶⁶ AN-DJBh, *Fond Episcopia romano-catolică...*, rola 630, d. 3710, f. 100; d. 518, f. 198; Ioan Goman, *Meșteșugul vărăritului...*, p. 57; Veronica Covaci, *Informații documentare despre vărăritul...*, p. 80

¹⁶⁷ Arhivele Naționale ale României - Direcția Județeană Bihor, *Fond Domeniul episcopal român-unit Beiuș*, inv. 57, d. 1, f. 464

¹⁶⁸ Idem, *Fond Episcopia greco-catolică...*, rola 881, d. 470, 112v, 129, 135v; rola 885, d. 485, f. 5, 15v, 21

¹⁶⁹ Idem, *Fond Episcopia romano-catolică...*, rola 348, d. 3286, f. 13-14, 18-21, 29, 36-38

(3 ale Episcopiei romano-catolice din Oradea, 1 a Episcopiei greco-catolice din Oradea în participațiune cu persoane private, 2 a comunităților locale, 7 inițiative particulare), 1 de prelucrare a metalelor neferoase (a statului), 1 de producere a salpetrului (a Capitlului), 11 de producere a sticlei (2 ale Episcopiei romano-catolice, 9 întreprinderi nobiliare), 1 de hârtie (a Episcopiei greco-catolice), 2 de mătase (una mixtă – deținută de stat împreună cu o persoană privată, una deținută de un comerciant¹⁷⁰), 1 de postav (a Episcopiei romano-catolice), 10 de bere (2 ale Capitlului, 3 ale Episcopiei romano-catolice – una cedată în 1780 Episcopiei greco-catolice și 5 sunt întreprinderi nobiliare) și 2 „fabrici” de mașini agricole (inițiative private). Număr la care, pentru a avea o imagine cât de cât completă, asupra a ceea ce a însemnat exploatarea resurselor naturale din această zonă, mai pot fi amintite și alte obiective de o amploare mai mică: 8 locații de exploatare a metalelor neferoase (majoritatea aparținând statului sau unor persoane private), 34 de hute de potasă (7 ale Episcopiei romano-catolice, 17 nobiliare, 4 ale Capitlului, 6 ale Episcopiei greco-catolice), 27 de mori de scânduri sau joagăre (7 ale Episcopiei romano-catolice – din care 4 cedate în 1781 Episcopiei greco-catolice, 13 ale Episcopiei greco-catolice, 2 nobiliare, 2 ale statului și 3 țărănești), 3 cariere de piatră (2 a Episcopiei romano-catolice și una a Capitlului), una de exploatare a șisturilor bituminoase (inițiativă privată), 12 „fabrici de spirt” (nobiliare), la care ar mai putea fi adăugate numeroase pive (din care 10 domeniile și 53 țărănești¹⁷¹), cărămidării (din care 18 numai a Episcopiei romano-catolice), cuptoare de ars varul etc.

Printre caracteristicile care individualizează activitatea întreprinderilor industriale din Crișana poate fi amintită și durata lungă de funcționare a acestora. Abundența unor materii prime (minereu de fier, minereu de cupru, lemn, nisip etc.) și condițiile fizico-demografice ale zonei (teren arabil puțin, inadecvat agriculturii și un exces de forță de muncă, rezultat al unei populări dense) vor face ca o serie de întreprinderi manufacturiere din Crișana să funcționeze neîntrerupt zeci de ani la rând (uneori chiar secole). Este cazul manufacturii de fier de la Vașcău (înființată de Episcopia romano-catolică), care funcționează neîntrerupt de la începutul secolului al XVIII-lea până la începutul secolului al XX-lea, a celei de prelucrare a minereurilor neferoase de la Băița (înființată de stat), care funcționează de la mijlocul secolului al XVIII-lea și până la începutul secolului al XX-lea, precum și cea de fier de la

¹⁷⁰ Ileana Șuta, Ana Ilea, *op. cit.*, p. 73-79; Ana Ilea, *Industria manufacturieră...*, p. 70-71; Géza Kovách, *op. cit.*, p. 178

¹⁷¹ De pildă, în zona Beliului în 1815 erau 15 pive (în Archiș 4, în Groșeni 10, în Hășmaș 1), în zona Beiușului, în 1813, în Cărbunari funcționau 2 pive, în Pociovești 2 pive, iar în 1830, tot în această zonă, funcționau 34 de pive: în Roșia – 2 pive, iar în Budureasa nu mai puțin de 34 de pive. Ioan Goman, *Informații arhivistice despre pivele de prelucrare a postavului din Crișana în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Caietele A.S.E.R. (Asociația de Științe Etimologice din România)*, nr. 6/2010, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2011, p. 192-193

Briheni (a localnicilor), care funcționează de la începutul secolului al XVIII-lea până la sfârșitul secolului al XIX-lea sau cea de sticlă de la Beliu (înființată de Episcopia romano-catolică), care funcționează (în aceeași locație) din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea până la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Indiferent de timpul de funcționare sau menirea producției obținută în aceste întreprinderi (acoperirea propriilor nevoi sau ca marfă destinată pieței), acestea rămân, înainte de orice, un produs al orientării economice și al înzestrării tehnice din acele timpuri.

**Unități de valorificare a resurselor naturale din Crișana în secolul al XVIII-lea și
în prima jumătate a secolului al XIX-lea**

Nr. crt.	Unități productive	Locația	Proprietarul	Anul înființării/ primei menționări	Observații
1	Manufactura de fier	Vaşcău (jud. Bihor)	Episcopia romano-catolică Oradea	1721	
2	Manufatură de fier	Pociovești (jud. Bihor)	Episcopia romano-catolică Oradea	1738	
3	Manufatură de fier	Drăgănești (jud. Bihor)	Episcopia romano-catolică Oradea	1741	
4	Manufatură de sticlă	Hășmaș (jud. Arad)	Episcopia romano-catolică Oradea	1739	
5	Manufatură de sticlă	Beliu (jud. Arad)	Episcopia romano-catolică Oradea	1780	După alte surse în 1783
6	Țesătorie de postav	Finiș (jud. Bihor)	Episcopia romano-catolică Oradea	1738	
7	Piuă de postav	Seleuș (jud. Bihor)	Episcopia romano-catolică Oradea	1792	
8	Piuă de postav	Haieu (jud. Bihor)	Episcopia romano-catolică Oradea	1850	
9	Manufatură de bere	Seleuș (jud. Bihor)	Episcopia romano-catolică Oradea	1721	

10	Manufactură de bere	Beiuș (jud. Bihor)	Episcopia romano- catolică Oradea	1721	Cedată în 1781 Episcopiei greco- catolice de Oradea
11	Manufactură de bere	Beliu (jud. Arad)	Episcopia romano- catolică Oradea	1738	
12	Hută de potasă	Hășmaș (jud. Arad)	Episcopia romano- catolică Oradea	1760	
13	Hută de potasă	Beliu (jud. Arad)	Episcopia romano- catolică Oradea	1787	
14	Hută de potasă	Bodiu (jud. Arad)	Episcopia romano- catolică Oradea	1792	
15	Hută de potasă	Nermiș (jud. Arad)	Episcopia romano- catolică Oradea	1795	
16	Hută de potasă	Botfei (jud. Arad)	Episcopia romano- catolică Oradea	1844	
17	Hută de potasă	Tinca (jud. Bihor)	Episcopia romano- catolică Oradea	1796	
18	Hută de potasă	Călugări (jud. Bihor)	Episcopia romano- catolică Oradea	1837	
19	Moară de scânduri	Gurani (jud. Bihor)	Episcopia romano- catolică Oradea	1721	Funcționa și în sec. al XVII-lea; Cedată în 1781 Episcopiei greco- catolice de Oradea

20	Moară de scânduri	Budureasa (jud. Bihor)	Episcopia romano-catolică Oradea	1733	Cedată în 1781 Episcopiei greco-catolice de Oradea
21	Moară de scânduri	Cociuba Mare (jud. Bihor)	Episcopia romano-catolică Oradea	1750	
22	Moară de scânduri	Pociovești (jud. Bihor)	Episcopia romano-catolică Oradea	1753	Cedată în 1781 Episcopiei greco-catolice de Oradea
23	Moară de scânduri	Cărbunari (jud. Bihor)	Episcopia romano-catolică Oradea	1770	Cedată în 1781 Episcopiei greco-catolice de Oradea
24	Moară de scânduri	Botfei (jud. Arad)	Episcopia romano-catolică Oradea	1795	
25	Moară de scânduri	Poiana (jud. Bihor)	Episcopia romano-catolică Oradea	1813	
26	Carieră de piatră	Bicăcel (jud. Bihor)	Episcopia romano-catolică Oradea	1806	
27	Carieră de piatră	Râpa (jud. Bihor)	Episcopia romano-catolică Oradea	1840	
28	Exploatare de marmură	Vășcău (jud. Bihor)	Episcopia romano-catolică Oradea	cca. 1740	
29	Hută de potasă	Cărăsău (jud. Bihor)	Capitulul Episcopiei romano-catolice Oradea	1795	
30	Hută de potasă	Lupoaia (jud. Bihor)	Capitulul Episcopiei romano-catolice Oradea	1795	

31	Hută de potasă	Dumbrăvița de Codru (jud. Bihor)	Capitul Episcopiei romano-catolice Oradea	1798	
32	Hută de potasă	Gălășeni (jud. Bihor)	Capitul Episcopiei romano-catolice Oradea	1838	
33	Moară de scânduri	Dumbrăvița de Codru (jud. Bihor)	Capitul Episcopiei romano-catolice Oradea	1843	
34	Hută de salpetru	Mikepércs (Ungaria)	Capitul Episcopiei romano-catolice Oradea	1812	
35	Piuă de postav	Ioșia - Oradea	Capitul Episcopiei romano-catolice Oradea	1794	
36	Piuă de postav	Rontău (jud. Bihor)	Capitul Episcopiei romano-catolice Oradea	1794	
37	Carieră de piatră	Forosig (jud. Bihor)	Capitul Episcopiei romano-catolice Oradea	1796	
38	Manufaktură de bere	Oradea	Capitul Episcopiei romano-catolice Oradea (2/3 - părți)	1702	În participațiune cu orașul Oradea (1/3 - părți)
39	Manufaktură de bere	Rontău (jud. Bihor)	Capitul Episcopiei romano-catolice Oradea	1714	
40	Moară de scânduri	Gurani (jud. Bihor)	Episcopia greco-catolică Oradea	1781	Primită de la Episcopia romano-catolică de Oradea în 1781
41	Moară de scânduri	Budureasa (jud. Bihor)	Episcopia greco-catolică Oradea	1781	Primită de la Episcopia romano-catolică de Oradea în 1781

42	Moară de scânduri	Pociovești (jud. Bihor)	Episcopia greco-catolică Oradea	1781	Primită de la Episcopia romano-catolică de Oradea în 1781
43	Moară de scânduri	Cărbunari (jud. Bihor)	Episcopia greco-catolică Oradea	1781	Primită de la Episcopia romano-catolică de Oradea în 1781
44	Moară de scânduri	Valea Iadului superioară	Episcopia greco-catolică Oradea	1791	
45	Moară de scânduri	Valea Iadului inferioară	Episcopia greco-catolică Oradea	1795	
46	Moară de scânduri	Cursul mijlociu al Văii Iadului	Episcopia greco-catolică Oradea	1851	
47	Moară de scânduri	Cârligata Munții Apuseni	Episcopia greco-catolică Oradea	cca. 1810	
48	Moară de scânduri	„Patalom” (zona Budureasa)	Episcopia greco-catolică Oradea	1849	
49	Moară de scânduri	„Pataki” (zona Budureasa)	Episcopia greco-catolică Oradea	1849	
50	Moară de scânduri	„Sutan” (zona Budureasa)	Episcopia greco-catolică Oradea	1851	
51	Moară de scânduri	Stâna de Vale	Episcopia greco-catolică Oradea	1849	
52	Moară de scânduri	Valea Draganului	Episcopia greco-catolică Oradea	1849	

53	Moară de scânduri	Valea Ieduțului	Episcopia greco-catolică Oradea	1851	
54	Moară de scânduri	Valea Sebișelului	Episcopia greco-catolică Oradea	1851	
55	Moară de scânduri	Draganiasa (zona Ferice)	Episcopia greco-catolică Oradea	1849	
56	Moară de scânduri	Finiș (jud. Bihor)	Episcopia greco-catolică Oradea	cca. 1850	
57	Hută de potasă	Șoimi (jud. Bihor)	Episcopia greco-catolică Oradea	1799	
58	Hută de potasă	Șuncuiș (jud. Bihor)	Episcopia greco-catolică Oradea	1800	
59	Hută de potasă	Săucani-Forău (jud. Bihor)	Episcopia greco-catolică Oradea	1800	
60	Hută de potasă	Damiș (jud. Bihor)	Episcopia greco-catolică Oradea	1807	
61	Hută de potasă	Roșia (jud. Bihor)	Episcopia greco-catolică Oradea	1807	
62	Hută de potasă	Finiș (jud. Bihor)	Episcopia greco-catolică Oradea	1808	
63	Hută de potasă	Vintere (jud. Bihor)	Episcopia greco-catolică Oradea	1808	
64	Manufactură de fier	Pietroasa (jud. Bihor)	Episcopia greco-catolică Oradea	1843	
65	Moară de hârtie	Finiș (jud. Bihor)	Episcopia greco-catolică Oradea	1789	

66	Manufactură de bere	Beiuș (jud. Bihor)	Episcopia greco-catolică Oradea	1781	Primită de la Episcopia romano-catolică de Oradea în 1781
67	Exploatare de minereuri neferoase	Nadăș (jud. Arad)	Statul austriac	1711	
68	Exploatare de minereuri neferoase	Chisindia (jud. Arad)	Statul austriac	sec. al XVIII-lea	
69	Exploatare de minereuri neferoase	Plescuța (jud. Arad)	Statul austriac	sec. al XVIII-lea	
70	Exploatare de minereuri neferoase	Roșia (jud. Arad)	Statul austriac	sec. al XVIII-lea	
71	Exploatare de minereuri neferoase	Arăneag (jud. Arad)	Statul austriac	prima parte a sec. al XIX-lea	
72	Exploatare de minereuri neferoase	Dud (jud. Arad)	Statul austriac	1812	
73	Exploatare de minereuri neferoase	Băița (jud. Bihor)	Statul austriac	1751	
74	Exploatare de minereuri feroase	Moneasa (jud. Arad)	Statul austriac	1776	Vândută ulterior unor întreprinzători privați
75	Exploatare de minereuri feroase	Dezna Veche (jud. Arad)	Statul austriac	1776	Vândută ulterior unor întreprinzători privați
76	Moară de scânduri	Lorău (jud. Bihor)	Statul austriac	1779	

77	Moară de scânduri	Palota (jud. Bihor)	Statul austriac	1770	
78	Moară de scânduri	Ceica-Pomezău (jud. Bihor)	Statul austriac	1770	
79	Manufatură de sticlă	Solduba (jud. Satu Mare)	Contele Károlyi Sandor	1722	
80	Manufatură de sticlă	Ardud (jud. Satu Mare)	Károlyi Ferencz	1747	
81	Manufatură de sticlă	Bicău (jud. Satu Mare)	Familia Károlyi	1762	
82	Manufatură de sticlă	Săliște – Huta veche	Familia Károlyi	1767	
83	Manufatură de sticlă	Săliște – Huta Nouă – Poiana Codrului (jud. Satu Mare)	Familia Károlyi	1788	
84	Manufatură de sticlă	Voivozi (jud. Bihor)	Familia Barany	1805	
85	Manufatură de sticlă	Peștiș (jud. Bihor)	Familia Batthyáni	1790	
86	Manufatură de sticlă	Pădurea Neagră (jud. Bihor)	Întreprinzători privați	1840	
87	Manufatură de sticlă	Crasna (jud. Sălaj)	Întreprinzător privat	mijlocul sec. al XIX-lea	
88	Hută de potasă	Solduba (jud. Satu Mare)	Contele Károlyi Sandor	1722	

89	Hută de potasă	Homorodu de Sus (jud. Satu Mare)	Contele Károlyi Sandor	prima parte a sec. al XVIII-lea	
90	Hută de potasă	Ardud (jud. Satu Mare)	Familia Károlyi	prima parte a sec. al XVIII-lea	
91	Hută de potasă	Voivozi (jud. Bihor)	Familia Barany	1850	
92	Hută de potasă	Borumblaca (jud. Bihor)	Familia Barany	1850	
93	Hută de potasă	Varviz-Socet (jud. Bihor)	Familia Barany	1850	
94	Hută de potasă	Lugașu de Sus (jud. Bihor)	Familia Batthyáni	1851	
95	Hută de potasă	Borod (jud. Bihor)	Familia Batthyáni	1851	
96	Hută de potasă	Mălădia (jud. Sălaj)	Inițiativă nobiliară	sf. sec. al XVIII-lea	
97	Hută de potasă	Doh (jud. Sălaj)	Inițiativă nobiliară	sf. sec. al XVIII-lea	
98	Hută de potasă	Sebiș (jud. Arad)	Intreprinzător privat	1806	

99	Hută de potasă	Slatina de Criș (jud. Arad)	Intreprinzător privat	1826	
100	Hută de potasă	Valea Târnei - Șinteu (jud. Bihor)	Familia Bánffy	1815	
101	Hută de potasă	Făgetu - Plopiș (jud. Sălaj)	Familia Bánffy	1815	
102	Hută de potasă	Sâg (jud. Sălaj)	Familia Bánffy	1820	
103	Hută de potasă	Cerâșa (jud. Sălaj)	Familia Bánffy	încep. sec. al XIX-lea	
104	Hută de potasă	Pria (jud. Sălaj)	Albert Bánffy	mijloc. sec. al XIX-lea	
105	Exploatare minereuri neferoase	Noțig (jud. Sălaj)	Familia Weselényi	1830	
106	Exploatare minereuri neferoase	Stârciu (jud. Sălaj)	Familia Weselényi	încep. sec. al XIX-lea	
107	Exploatare minereuri neferoase	Halmășd (jud. Sălaj)	Familia Weselényi	1840	
108	Exploatare minereuri feroase	Dioșod (jud. Sălaj)	Familia Weselényi	încep. sec. al XIX-lea	
109	Manufactură de fier	Ravna (jud. Arad)	Familia Jósá	1776	

110	Manufatură de fier	Moneasa (jud Arad)	Familia Névery	1776	Deținută inițial de stat
111	Manufatură de fier	Desna (jud Arad)	Familia Török	1776	Deținută inițial de stat
112	Manufatură de fier	Reștirata (jud Arad)	Fischer Fischer	1789	
113	Manufatură de fier	Zugău (jud Arad)	Fischer Fischer	1789	
114	Manufatură de fier	Zimbru (jud Arad)	Bogdanovics David	1821	
115	Manufatură de fier	<i>Reștirata de Sus (jud. Arad)</i>	Rosthorn Josef	1846	
116	Atelier de prelucrat fier	Sebiș (jud. Arad)	Königsegg Janos	1840	
117	Manufatură de mătase	Sântana (jud. Arad)	Anton Blasckovich	1789	
118	Manufatură de fibre	Oradea	Comitatul Bihor	1779	
119	Manufatură de mătase	Oradea	Ludovic Rhédey și comitatul Bihor	1793	
120	Manufatură de bere	Marghita (jud. Bihor)	Familia Csáky	a doua jum a sec. al XVIII-lea	
121	Manufatură de bere	Berekböszörmény (Ungaria)	Familia Csáky	1789	

122	Manufactură de bere	Chișineu Criș (jud. Arad)	Iosif de Habsburg	prima parte a sec. al XIX-lea	
123	Manufactură de bere	Palota (jud. Bihor)	Frimont Bela	mijlocul sec. al XIX-lea	
124	Manufactură de bere	Săcuieni (jud. Bihor)	Familia Sternberg		
125	„Fabrică” de spirt	Almosd (Ungaria)	Intreprinzător privat	1851	2 „fabrici”
126	„Fabrică” de spirt	Létavértes (Ungaria)	Intreprinzător privat	1851	
127	„Fabrică” de spirt	Pâncota (jud. Arad)	familiei Dietrich	prima parte a sec. al XIX-lea	
128	„Fabrică” de spirt	Samson (Ungaria)	Budaházi Imre	1851	
129	„Fabrică” de spirt	Tărian (jud. Bihor)	Beöthy Sandor	1851	
130	„Fabrică” de spirt	Santăul Mare (jud. Bihor)	Józka Peter	1851	
131	„Fabrică” de spirt	Tria (jud. Bihor)	Familia Barany	1851	
132	„Fabrică” de spirt	Topa de Sus (jud. Bihor)	Kalicza Janos, Zseny Janos	1851	

133	„Fabrică” de spirt	Vârciorog (jud. Bihor)	Szalávy Laszlo	1851	
134	„Fabrică” de spirt	Chișineu Criș (jud. Arad)	Iosif de Habsburg	prima parte a sec. al XIX-lea	
135	„Casă de pălincă”	Sacalasău (jud. Bihor)	Barthos Gabor	1851	
136	Pivă de postav	Voivozi (jud. Bihor)	Frater Pal	1851	deținea 2 pive
137	Pivă de postav	Popești (jud. Bihor)	Frater Mihály	1851	
138	Pivă de postav	Chiribiș (jud. Bihor)	Barany Antal	1851	
139	Pivă de postav	Chiribiș (jud. Bihor)	Barany Gabor	1851	
140	Pivă de postav	Palota (jud. Bihor)	Frimont Bela	1851	
141	Moară de scânduri	Beltiug (jud. Satu Mare)	Contele Károlyi Sandor	prima parte a sec. al XVIII- lea	
142	Moară de scânduri	Dobra (jud. Satu Mare)	Contele Károlyi Sandor	prima parte a sec. al XVIII- lea	
143	Exploatare șisturi bituminoase	Brusturi (jud. Bihor)	Huszár Karoly și Lajos	1851	

144	Fabrică de pluguri și unelte agricole	Oradea	Dumitru Gitty	1844	
145	Fabrică de unelte agricole și pluguri	Oradea	Perge István și Rozsly Géza	1847	
146	Manufatură de fier	Briheni (jud. Bihor)	Comunitatea locală	1721	
147	Manufatură de fier	Hălmagiu (jud. Arad)	Comunitatea locală	sec. al XVIII-lea	
148	Moara de scânduri	Criștiorul de Jos (jud. Bihor)	Groza Ioan și Grezer Ludovic	1844	
149	Moara de scânduri	Poienii de Jos (jud. Bihor)	Nagy Gavrila	1856	
150	Moara de scânduri	Vășcău (jud. Bihor)	Locuitor din Arad	1863	